

М. Карандыба

З МОЕЇ
ОДИССЕЇ

MICHEL KATCHALUBA

DE MON ODYSSEE

I. PARTIE.

(Souvenirs d'enfance et d'adolescence).

★

DE MI ODISEA

I. PARTE

(Memorias de la juventud).

★

Couverture: Cristina Katchaluba-Kyshakevych.

JULIAN SEREDIAK, EDITOR

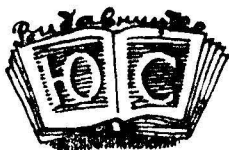
BUENOS AIRES — 1983

Михайло Качалуба

З моєї Одиссеї

ЧАСТИНА I.

(Спогади з дитячих і юнацьких років).

diasporiana.org.ua

ВИДАВНИЦТВО ЮЛІЯНА СЕРЕДЯКА

БУЕНОС-АЙРЕС — 1983

Тираж 500 прим.

Обладница: Христина Бачалуба-Кишакевич

Queda hecho el depósito que marca la Ley N° 11.723

IMPRESO EN LA ARGENTINA
PRINTED IN ARGENTINA

**Присвячую
моїм Дорогим Родичам
Олексіві
та Анні з дому Лопух.**

**Олекса і Анна з дому Лопух, Качалуба
зі своїми дітьми: Стефаньом, Маринею і най-
меншим (на руках у мами) Михайлом.**

Знаєте ви, де лежить Романове Село? Точно по середині віддалі між Тернополем і Підволочиськами, тобто 21 клм від кожного з них, а один кілометр на північ від гостинця, себто битого шляху, що сполучує ці два міста. Це село лежить у балці, у підніжжі гори Сапарихи з гірського пасма Медоборів. Село невеличке — около двісті хат. Наша хата мала номер 72. Над селом, на горбку, дерев'яна церква Св. Покрови. На празник Св. Покрови з'їжджалися сюди рідні та знайомі зі сусідніх сіл. На нашім подвір'ї тоді повно возів. Після Служби Божої в селі багато гамору, сміху та співу. Попід селом тече маленька річка, що ділить громадські луки від панських. Ми річку називаємо Жаб'ячка. Як діти почнуть в ній літом купатися, тоді Жаб'ячка перемінюється на Болотнячку. Вода тоді в цій річці така каламутна, що діти вилазять з неї, як мурини.

Ось в такому селі 7-го листопада 1908-го року печалася моя Одиссея на цьому світі й з Божої ласки та волі триває й досі, хоч далеко від Романового Села.

Перша привітала мене на цім світі сільська акушерка Марія Грешкович, а охрестив мене панотець Теодор Пайкуш, що кожної неділі приїздив з Киданець, бо це одна парафія з Романовим Селом. Моя сестра Мариня, що є від мене старша точно на десять років, помагає мамі мене купати, а мій старший брат Стефань, молодший від неї на два роки, підскакує з радости, що має брата. Тато мій підкручує гордо чорні вуса та повторює з радістю речення, котре вчитав в котрійсь книжці: «Козацькому роду нема переводу!» А мама годує груддю малесенького козака, тобто, мене, та тихесенько приспівує: «Ой, люлі, люлі, моя дитино»... Ось так почав свою життєву путь ще один Качалуба.

Мій прадід Петро Качалуба взяв собі жінку з Терпилівки, з роду Ткач. Він, як вільний громадянин,

мав свою худобу, але не мав ще достоту поля і тому виганив її на панське та платив за це. Мій дід Теодор Качалуба, «Петрунів Федько», мав вже не тільки більше поля, але й олійню на конопляний та льняний олій. Моя бабуня — Марія, з дому Лучка, привела йому на світ чотирьох синів та три дочки. При хрещенні дали синам ймення: Іван, Микола, Михайло та Олекса — наймолодший — мій тато. Дочок назвали: Катерина, Марія і Настя.

З олійні мій дід розбагатів. Але проклята горілка звела його з доброї дороги. Пропив багато поля. Врешті ще завчасу спам'ятався. Пішов до церкви й присягнув, що не буде пити горілки. Від цього часу знову почав скуповувати поля. Та не тільки скуповувати. Оповідає Ганя Ковальська — моя тіточна сестра, багато старша від мене, що він виміняв п'ять моргів поля за чемерку — жіночий кожух — зі своєю сестрою Оленою. Вона йому часто випоминала цей вчинок у вічі. Але, каже Ганя Ковальська, що мого діда Теодора в цілому селі дуже поважали. Також тому, що, хоч всі сільські збори та імпрези відбувалися в ті часи в корчмі (там вибирали вїтца, справляли забаву після хрестин, тощо), він, після присяги, не діткнувся горілки.

Зі своїх братів, мій батько самотній був вояком. Вислужив він три роки в «72 Кайзерліхе унд Кенігліхе регіменті» й повернувся додому, як «цугсфюрер» з підкрученими вусами та «модерно» підстриженим волоссям. Як кожний колишній жовнір, любив оповідати про військові пригоди, а при кожній веселій забаві собі приспівував:

«Як бим не був добрим хлопцем,
Не був бим жовніром,
Не носив бим кабатини
З червоним ковніром».

Ось таким він сподобався моїй мамі — Анні Лопух і вони подружилися. Моя мама була самотня і мій тато силою факту «пішов за зятя» до Лопухів. Мій дід по мамі — Степан Лопух та моя бабуня із

Зосяків, були добрими рільниками й тому мій батько попав в добру родину. Бабуня поралася біля хати, обійстя та в городі, дідуньо орав та сів на своїх полях. Ох, любив він ті поля! Одного разу довідався він, що поле біля «другого каналу» є на продаж. В неділю по полудні він пішов подивитися; нива рівна, як на долоні. Пшениця на ній спіє. Вже здалека бачить, як багатий старий Лучка, що має найкращу в селі муровану хату, також оглядає це поле та підносить паличкою похилені стебла пшениці.

Дідуньо вернувся, майже біжучи, додому. Вивів зі стайні корову та веде.

— Де ти ведеш цю корову? — питає бабуня.

— До Збаража, до жида.

— Та нащо?

— Купую поле, — каже тихенько.

І він це поле купив. Ей, працьовитий був мій дід Степан. Як тільки сіріє, вже косу на плечі, люльку в зуби і в поле. Ця люлька його раз дуже нагнівала. Вийшов він в поле і косить. А тут підійшла охота закурити. Мацає по кишенях — люльки немає. Повитягав все з торбинки, що мав на полуденок, люльки немає. Бурмотить щось зі злости, пробує знову косити, але кісьба не береться. Кидає косу й вибирається додому по люльку. Вже вийшов на дорогу та з пересердя закляв і плюнув. А люлька — бац з зубів на землю.

Кажуть, що наша мама була замолоду дуже боязлива. Ось раз вночі пробудилась і дивиться, що тато перехрестився.

— Олексо, чого ти перехрестився?

— Щось кольнуло, — каже напівсонно тато.

Мама зрозуміла «щось мигнуло». Страшенно злякалася і вже ані не дихає.

— А де? — питає знову.

— Ось тут, — каже тато.

— А як воно виглядало? Так як звір, чи як людина?

Тато пробудився вже на добре.

— Та що, не знаєш, як колька коле?

★

За три роки після мого народження побачив світло дня мій брат Теодор (ми його кликали Федьо), а за два роки після нього — народилась моя сестра Катруся.

Дуже багато роботи мала з нами наша мама. В хаті повно крику та галасу. Оповідала, сміючись, що коли була дівчиною, в нашого сусіда кричали й плакали діти, то мама собі думала: як та бідна мати може витримати той постійний крик? А тепер в нас таке. Тато сміється, лоскотить вусами личко малої Катрусі, а вона сміється-сміється. Федьо хоче, щоб тато його погойдав на колінах. Підкидає його тато на колінах на приспівує:

«Бігла, бігла, кіточка ледом,
Добра, добра, горілка з медом;
Йшла кіточка топитися,
А коцурик дивитися,
А кіточка в ополонку,
А коцурик за головку — хап!»

При слові «хап!» ще вище його підкидає. Хлопець аж заходиться від сміху. І бабуня — Варварка і дідуньо Степан радуються дівворою. Сестра Мариня вже скінчила школу. Вона кожного вечора читає нашим та сусідам книжки, що їх приносить з «Просвіти». А так їх деколи сумно читає, що я ховаю голову під перину, щоб не чути. Всі плачуть. А Мариня вміє читати з великим чуттям. Стефань вернувся одного разу з «Просвіти» і приніс синьо-жовту ленту. Оповідає, що там закладають «Січ». Почалася тоді довша розмова з татом про Січ, запорозьких козаків. Мені найбільше подобалося, як тато почав розповідати, як то козаки били турків. Я зразу прив'язав собі мамину копістку, як шаблю, сів на коцюбу та райтуго по хаті.

— Михасю, перестань, бо щось розіб'єш! — остереігає мама. Очевидно, що я не послухав. Обертаючись, зачепив в розгоні за горщик з молоком, що стояв на припічку, і перевернув. Горщик розбився, молоко по всій хаті...

Ось в такій родинній атмосфері з'явилася, як грім

з ясного неба, страшна вістка. Саме вертаємось з мамою від дідуня Теодора («Петруневого Федька»). Мама несе однорічну Катрусю на руках, Федько держиться мами за спідницю, а я, вже майже шостирічний, підскакую босими ногами по теплім поросі сільського шляху. Серпневе сонце припікає. Нараз чуємо крики. Люди біжать та кричать: «Війна! Війна!» Всі біжать до війта. Біжить і стара Берчиха, заламує руки, а головою трясє на оба боки, неначе заперечувала б цю вістку.

Я показую мамі:

— Дивіться! Всі кричать, що війна, а Берчиха каже, що «ні!»

Але мама не дивиться ані на Берчиху, ані на нікого. Біжить скоренько додому. Тато вже дістав мобілізаційний наказ: негайно з'явитися із своїм конем на постерунку в Підволочиськах, себто на границі, що веде по річці Збруч.

Мама і Мариня пустилися до гарячого плачу. Наш сусід, також змобілізований, каже:

— Не плачте, не бійтеся! За нашими плечима можете спокійно сидіти.

— Не плачте, мамо, — кажу й я. — Наш тато з отим вуйком не пустять москалів до нас. Наш тато на коні, з рушницею. Москалі будуть їх боятися.

Стефань, брат, додає:

— Яка шкода, що наша «Січ» ще не є озброєна. Ми показали б москалеві та й Україну відібрали б.

А Стефанів товариш, трохи старший від нього «сичовик», що сам складає пісні, деклямує:

«Голівонько ж моя бідна,
Москаль хоче йти до Відня.
„Герштельт”, кажу, варійте!
Там не підеш, бо Карпати.
Повір мені на сумління,
Там не підеш, бо каміння».

Тато вже вивів гнідого коня, дідунько виніс старе сідло, пообтирали з пороху і сідлають коня. Мама зав'язує клунок з хлібом і салом.

— Не знаю, чи маю це брати, — каже тато. — Ми за яких дві години будемо в Підволочиськах. А там вже нам дадуть «коміського».

— Тільки візьми, Олексю, — каже бабуня. — Як маєш хліб в торбі, то сядеш на горбі.

Ціле майже село відпроваджує романосільських жовнірів. Бабуня наша несе Катрусю, мама веде Федя, а мене посадив тато на коня і веде його за поводди. Мариня і Стефань плачуть, йдучи біля тата. За мостом, біля старого цвинтаря, прощаються. Повно плачу та лементу. Боже! Котрий з них вернеться додому живим?

Тато сідає на коня, інші на вози й пускаються дорогою, що веде навкоси до гостинця, в напрямі на Підволочиська.

*

— Варварцю, Ганнусю, ви вже готові? — питає дідуньо. — Можливо, що кожної хвилини треба буде втікати. Я не вірю, щоб Олексю зі своєю частиною міг задержати москалів. А наші більші військові відділи є аж в Тернополі.

— Ми вже майже готові, — каже бабуня.

Дійсно, бочка сира, бочка квашених огірків та ціла піч хлібів вже приготовані в сінях. На возі мішок вівса та в'язанка сіна для коней.

— А як знатимемо, що вже треба втікати? — питає мама дідуня.

— Прибїжать з Підволочиськ і скажуть, що москалі перейшли нашу границю.

Але втікати не було коли. Москалі з'явилися, як саранча, над селом.

— Дітоньки мої, — каже дідуньо. — Ми вже не втечемо. Треба вам усім сховатися, поки ця маса переженеться через село. Втікайте на город і сховайтеся в кукурудзу!

— А ви з нами, тату, — каже мама.

— Я остану тут. Нехай діється Божа воля. Спішіться, поки непізно!

Мама схопила на руки малу Катрусю, бабуня за

руку Федя, а ми всі за ними біжимо в город і ховаємось у високу кукурудзу. Звідтам бачимо, як наближається кіннота москалів з довгими списками. Їдуть скісною дорогою від гостинця, а також прямо через поля в напрямі до села. Перебродили річку, а кількох кіннотчиків силують коней перескочити рів, що відділяє городи від сіножаті. Два коні перескочили рів і женуться догори нашим городом.

— Нам кінець, — шепче Мариня. — Боже, май милосердя над нами!

Мама молиться вголос: «Отче наш»...

Москалі побачили нас в кукурудзі і задержалися.

— Не пугайтеся! Ми мирних жителів не трогасм.

Ми повставали. Мама каже:

— Я вас, пане, не розумію, але прошу вас, не карайте моїх дітей!

— Не бійтеся, — каже другий кіннотчик по-українському. — Ми цивільних людей не турбуємо. Солдат зі солдатом воює.

— Вас, то ми розуміємо, — каже бабуня.

— Ми так говоримо, як ви, а цей по-російському.

Йдемо на подвір'я, а в нас уже ціла гостина. Москалі винесли сир та огірки й заїдають з хлібом. Дідуньо тільки головою киває, мовляв, пропали наші приготування. Бочка сиру, бочка огірків та ціла піч свіжих хлібів зникають в челюстях москалів, а сіно та овес в челюстях їхніх коней.

Ось так почалася для нас Перша світова війна і ми вже в перших днях опинилися під окупацією москалів. Фронтові частини пішли далі на захід, а через наше село переходять без кінця обози. Потім трохи втихомирилося. Кажуть, що під Тернополем йдуть запеклі бої. Прийшла подивитися до нас тітка (татава сестра) зі Ступок. Оповідає, що наш тато, відступаючи зі своєю частиною, вступив був до них попрацятися.

— Я йому казала, — оповідає тітка, — щоб скоренько переодягнувся в цивільний одяг та щоб залишився тут. Я хотіла спалити військову уніформу. Але

Олекса тільки зміряв мене очима від ніг до голови й каже:

— Я присягав.

— Він, — розказує далі тітка, — наказав своїм воякам все кинути, тільки з рушницею втікати перед москалями. А вони на конях гнались за ними.

— А тато не мав коня? — питаю.

— А, дійсно, — каже дідуньо. — Та ж він мав коня.

— Олекса казав, що в Підволочиськах він віддав коня іншому, бо, мовляв, він піхотинець, і як такий, скоріше сховається, навіть перед кулями.

— Хоч як мені прикро й сумно, що Олекса не є з нами, — каже дідуньо, — але він тут знову показався, як чесний жовнір і характерна людина. Він не зрадив своєї присяги.

Мама і бабуня плачуть. Мариня їх потішає:

— Не плачте, тато вернеться! Я за нього кожний день молюся.

Фронт посунувся далі на захід. Під Тернополем були великі бої, але, кажуть, що москалі перемогли австрійців. Австрійські війська відступають все далі на захід. В нашому селі отаборилися обози з провіантом. З наших мурованих стаєн вигнали нашу худобу, і там зробили склади збіжжя, муки, цукру, сухарів та всього іншого, потрібного жовнірам. Але це довго не тривало. Ті запаси мусіли йти вслід за фронтом. Ми знову загнали нашу худобу до хлівів. Але дідуньо каже, що там розмножилось багато щурів. І дійсно, прийдеш несподівано до хліва, а щурі, наче горобці сидять на яслах. Каже дідуньо, що піде до Збаража, до аптики, купити якоїсь отрути. Але бабуня боїться, що кури і качки можуть потруїтися. Наш пес Гектор не жде на вислід їхнього міркування. Він взявся до роботи й дусить щурів на всі боки. В погоні за ними дре в стайні глибокі діри. Деколи видре таку глибоку діру, що в ній аж сховається.

— Стефаню, — каже мама до мого брата, — за-

сип оту глибоку яму, бо як увійде корова, то може собі ногу зламати.

Стефань взяв рискаля, засипав яму та ще й задоптав... Мама тепер спокійніша.

Наступного дня дідуньо зі Стефаньом вибираються в поле орати.

— Візьмім Гектора, — каже Стефань. — Він так радо бігає за воронами, мишей ловить...

— Клич Гектора! — каже дідуньо. — Я якось його не бачив уже від учора.

— Ані я, — каже Стефань. — Михасю, де Гектор?

— Я його вчора цілий день шукав і не знайшов.

— А чому ж ти нічого нікому не сказав?

— Я думав, що він прийде сам додому.

— Мамо, Мариню, ви не бачили Гектора?

— Ой, діточки мої, чи ви його не закопали вчора в ямі? — каже мама.

Ми зі Стефаньом вискочили з хати, як стріли. Стефань вхопив рискаля, копає, а я руками відгортаю дальше від ями землю. Нараз слухаємо, як під землею висес. Великі підземні коридори з вертикальними на зовні дірами, давали достаточну вентиляцію. Стефань прикляк на коліна і дре землю руками. Плачемо обидва. Врешті вишкрабує Гектора. Біднячисько, як шалений від радості: скаче, гавкає, лиже нам руки, то крутиться на місці, то бігає навколо нас...

Всі наші вибігають з хати й пестять Гектора.

— О, бідний, о, вірний, ти мій! Вони тебе живцем закопали!

— Але відкопали, — сміється Федьо.

Гектор, наче зрозумів, прибіг та лизнув його довгим язиком по цілім личку. Катруся також підскакує, плеще в долоні:

— «Гетол, Гетол!»

— Так, — каже дідуньо, — кінець діло хвалить! Тепер уже можете засипати яму!

— Не знаю, чи то війна, чи прямо людське ліни्वство, але якось багато тепер розвелося дідів-жебраків, — каже бабуня при обіді.

— Маєте правду, мамо, — підтверджує наша мама. — Я вже кілька хлібів покраяла для них.

— Хто руку наставляє, тому дай! — каже дідуньо між двома ложками борщу.

— Всіх жебраків не встигнемо нагодувати, Стефане, — каже бабуня. — Вони один одному кажуть: йди там! Там дають хліба з солониною. А хліб минається, і солонина в мішку маліє. Піди сам на горище та подивися! А війна продовжується... Могтимеш обробити всі поля з хлопцем? А маєш їх чим засіяти?

Бабунину мову перервав черговий жебрак, що показався в дверях з наставленою рукою.

— Та що, мішок з вами розв'язався, чи що? — кричить дідуньо, але несе йому ще хліба і кусок солонини й каже: — Тепер скажіть усім своїм побратимам, що тут сьогодні вже не дають нічого!

Ми так здивилися на жебраючого діда, що нам ложки застигли в руках. Аж нараз дідуньо закричав:

— Та що, ви сліпі, чи що? Не бачите, що Мурко і Гектор їдять з вашої миски?

Відігнали ми і пса і kota, але гречаної каші мало вже остало в нашій мисці.

На другий день раненько наші збираються їхати косити пізній овес. Я вперся, що поїду з ними. Мама переконує мене, що мені буде краще остатися з бабунею та гратися з Федьом і малою Катрусею. Я — ні, та й ні! Стефань запряг коней, дідуньо взяв дві коси з кісятами, мама з Маринею взяли граблі, мене посадили серед воза, та їдемо. Стара булана «під рукою», молода сива кобила «в борозні», а лоша біжить за нами. Гектора лишили насилу дома, як сторожу.

Дідуньо і Стефань косять, мама і Мариня в'яжуть. З другого кінця поля косять і в'яжуть ще кількох мужчин і жінок «за дев'ятий сніп». Значить, нам всім снопів, а собі дев'ятий. Але того дев'ятого я не піднесу. Каже мені мама згортати граблями стебла, що за-

лишилися поза нами. Згортаю, згортаю, аж нудно.

— Мамо! Мене стерня коле в ноги.

— Я ж тобі казала обути старі черевики.

Знову якийсь час згортаю.

— Мамо! Я хочу їсти.

— Там під копою маєш пляцки.

З'їв я один пляцок, напився трошки води зі жбанка й бігаю за метеликами. Але й це надоїло.

— Мамо! Коли вже підемо додому?

— Мусимо скінчити, синку. Але почекай! Ось іде дядько Микола додому. Я його попрошу, щоб тебе взяв. Дядько є з долішнього кінця, але не шкодить.

— Дядьку! Візьміть нашого хлопця! Там біля криниці його пустите, а він забіжить уже сам додому.

Їду я з тим дядьком. Конята тупотять по камінному шляху, а дядько над ними батогом висвистує. Потім обертається до мене:

— Ти також Олексів синок?

— «Ая», себто, так, дядьку.

— Про тата нічого не знаєте? Кажуть, під Тернополем впало багато наших...

— Тато москалів не боїться. Він має рушницю.

Скрутили ми на порошисту дорогу, що веде вже до села. Звідси видно тільки церкву. Дядько показує рукою:

— Старенька наша церковця. Мури нової вже майже докінчені. Тепер стоятимуть Бог-зна доколи? Війна все перервала.

— Війна довго не буде тривати, — повторяю слова мого дідуня.

— Чому так думаєш?

— Нашої тітки зі Ступок Петро і нашого стрийка Миколи Петро мають такі гострі шаблі, що аж...

— Миколів Петро, — каже ніби до себе дядько, — міг краще докінчити гімназію, а не голоситися добровільно за улана. Червона шапка та червоні штани йому подобалися.

І ніби на підтвердження своїх слів, дядько замимирив пісню:

«І улани, і драґони
Є одної масти,
Бо улани за дівками,
А драґони красти».

Свиснув батоґом, аж пужально зламалося.
— До дідька! Щойно вчора вирізав з ліщини!

Ось доїхали ми до самого берега балки. Тут до-рога опускається стрімко вниз. Звідси вже видно ціле село.

— Ну, дивися на них! — каже дядько. — Вже знову цигани отаборилися під цвинтарем. Ну й прокляті волюжюги, дармоїди! Крадуть все, що їм під руку попаде.

Дійсно, на невеликій сіножаті, під цвинтарем, є кілька возів з шатрами, горить ватра і повно жінок у квітчастих хустинах та спідницях, мужчини в чорних капелюхах та зґрая дітей.

Ми переїхали біля них, переїхали через місток та задержалися біля криниці.

— Так я їду ліворуч, — каже дядько Микола, — а ти, синку, біжи праворуч! Знаєш, де є ваша хата? Ця перша правобіч — це Тодорчина, а за нею четверта — це ваша.

— Я знаю, дядьку. Дякую вам!

Біжу порошистою дорогою, що від Тодорчиного двора підноситься трошки догори. Десь біля хати шевця Маршалка, вибігають на вулицю циганчуки та біжать за мною. Напевно хотять здерти з мене свитину та взяти мій ніжик. Я в крик. Циганчуки більші, здоганяють. Нараз чую гавкання нашого Гектора...

— Гектор! Гектор! — кричу з усієї сили.

Ось дійсно, Гектор вилетів, гавкаючи, з двору, а за ним наша бабуня. Циганчуки — давай ногам знати, і то з криком.

— А ти як сюди дістався з поля? — питає бабуня.

— Я приїхав на возі.

— Та з ким?

— З якимось дядьком Миколою.

Дідуньові пророкування про короткотривалість війни не сповнилися. Війна продовжується. Все нові й нові частини військ переходять через наше село. Для переходу тих військ треба добрих доріг. Ось тому москалі привели якісь своєрідні робітничі обози, з лопатами та мотиками. Очевидно, що москалі їх водять, показують, наказують... Мовляв, вони неспосібні до зброї, але до роботи можуть бути. Всі вони чорняві, з ріденькими вусами та борідками, зі скісними очима. Одягнені в довгі по коліна сіряки, підперезані поясом. Рукавиць не мають. Лопати держать через довгі рукави, в які ховають руки. У вільних хвиликах співають і танцюють до кругу, перехилиючись з одного боку на другий. Дуже часто повторюють при співі рефрен, котрий я приспівую за ними: «Стким, китким, хазем, хазем...»

Питаю мами, що це означає.

— Я, синку, не знаю. Це якась їхня народна пісня, — каже мама. — Ти думаєш, що це так звучить, як ти вимовляєш?

— О, напевно так.

— Я не є така певна.

Один з них прийшов загрітися. Ми саме вечеряємо. Мама й йому дала вареників. Їсть та смакує. Мама питає його:

— А ти що дома їв?

— Чай, махан, кашу.

— Що це таке «махан», — питаюся мами.

— Не знаю. Можливо, це значить м'ясо.

Командиром того робітничого відділу є російський офіцер в черкеськім мундирі. Він постійно кричить, сварить робітників, виускає нагайкою і літає, мов шалений на чорному коні. Що-вечора приїжджає заболочений додому, скидає чоботи та приказує братові Стефаньові їх вмивати й чистити. Стефань їх вичистив кілька разів, а потім каже:

— Я не є його підданий. Чому я маю йому вмивати з болота чоботи? Ну, почекай, ти проклятий кацапе! Я тобі їх обмию...

Стефань обмив і вичистив чоботи, наляв до них

трохи води й поставив при ліжку. А сам втік до су-сідів. Нараз чуємо з тої кімнати, яку він нам зарекві-рував, страшний крик та московську лайку. Врешті вилітає з кімнати москаль босий, в черкеськім сіраку:

— Де є той с... син? Я йому морду поб'ю! — кри-чить аж пекло трясеться.

Ми всі замкнулися в нашій кімнаті. Москаль по-кричав і вернувся до ліжка. Від цього часу Стефань має спокій.

Робітничий обоз посунувся далше в напрямі Тер-нополя, а до нас прийшов новий відділ. У нас знову за-квартирував якийсь старшина зі своїм джурую. Вже на другий день московський старшина десь поїхав, а джура прийшов до нашої кімнати, поздоровився «доб-ридень» і почав з нами по-нашому говорити.

— Як то, що ви говорите по-нашому? — питає Ма-риня.

— Бо я українець, тобто, по-їхньому, «малорос» або й «хахол». Всіляко нас називають. Отжеж, я такий са-мий, як і ви.

— Нас дотепер називали «русинами». Всюди пи-шуть «руська мова» тощо. Але ми знаємо, що ми такі самі українці, як ви.

— Оце мені подобається, панночко Мариню. Я вам принесу книжку писану по-українському.

Вояк вибіг і приніс книжку. Мариня читає наголо-вок: «Кобзар» Тараса Шевченка.

— О, я вже читала його вірш в шкільній книжці, — каже Мариня. — Пам'ятаю, що він кінчався так: «...і чу-жого научайтесь, свого не цурайтесь!»

Так ми почали читати «Кобзаря». Кажу «ми», але фактично це Мариня або Стефань читають нам вголос. Мене вже навчили читати, писати та трошки рахувати, але я ще мало з того розумію.

Одного разу мама питає джуру:

— Що ви дома робите?

— Я є студент Київського університету.

— А чому вам дають робити такі понижуючі ро-боти, як купання песика вашого офіцера або чищен-ня його чобіт?

— Я не признався, що я студент. Як би вони знали, що я студент, зараз дали би мене в школу «підпрапорщика» та на фронт. Мені не хочеться воювати та віддати моє життя за чужі інтереси.

Всі наші потім над цими словами довго роздумували. Стефань в запалі почав навіть тихо співати: «Не пора, не пора, не пора! Москалеві й ляхові служить»... пісню, що він її навчився в «Січі».

Мама його спинила:

— Ти хочеш, щоб тебе розстріляли? Це ж війна! Ти не чув, як молодого Романа Творищука в Киданцях мучили й хотіли розстріляти тому, що знайшли на їхньому городі мундир австрійського вояка. Аж потім, якийсь мудріший з російських офіцерів казав його пустити, бо, мовляв, він замолодий на вояка та має довге волосся.*

Коли московський старшина не є вдома, джура показує нам на малі перебіг фронту. Найкраще сприймає це Стефань. Він увечорі пояснює нам, що москалі не дійшли до Карпат, що німецькі та австрійські війська викинули москалів з Перемишля, Львова та женуть їх далі на схід. Але, — остерегає нас, — що ці вістки не сміють вийти поза наш дім!

— Отже, наш тато також жене москалів на схід? Він, певно, вже буде скоро дома? — питаю несміло.

— Дивися на нього! Та він все зрозумів! Михасю, ти не смієш нікому про це говорити! Як би ти комусь це сказав, то і цього хлопця-студента і нас всіх москалі розстріляли б.

— Даю слово чести! — кажу торжественно з рукою на серці.

Наші всі розсміялися. Я засоромився і не знаю, чому вони сміються. Адже всі дорослі так кажуть.

Видно й на нашій квартиранті-старшині, що на фронті щось діється. Він неспокійний. Сьогодні попросили його до нашої вечері: помащені маслом пала-

---

* Це був мій майбутній швагер — Маринин муж. За Другої світової війни їх — цілу родину — вивезли москалі на Сибір, де він і загинув.

ниці запиваємо квасним молоком. Москалеві це дуже смакує. Він їсть та їсть. Врешті вже не може. Дякує мамі й каже: «вот харашо пакушав».

Мама обертається до нас і півшептом каже:

— Наївся, мало не трісне, а каже, що тільки покушав.

Врешті прийшла весна. Все навколо завітчане в різні кольори, пахне, сміється, співає. На нашій столі «калатають» лелеки. Роблять ремонт гнізда, пошкодженого снігами й вітрами. Цього року пізно чомусь прилетіли.

— Мамо, мамо, — кличе мала Катруся, — «бузьот талатає».

Вишні в нашому саді обсипалися квіттям, як молоком. Яблуні та груші набрякли грубими бруньками. Ось-ось вигулькне квіття. Бузок та ясмин запахли на весь город.

Дідуньо і Стефань вже ранесенько пішли орати. Мама з Мариною йдуть сапати ранню бараболю і беруть мене з собою. Йдемо аж під Сапариху. Я несучо також маленьку мотику. Село гуде, наче вулий. Сонце вже виглядає з-поза лісу, що чорніє ген над горами. Заіскрилися перлами ранні роси по зелених полях. Прямо над нашими головами ведуть жайворонки справжні хороводи. Перекликуються тужно перепілки. П'яні зозулі кують аж гомін несеться. Ген, нижче, «за ставком», два косарі косять молоду люцерну. Між двома покосами співають. Чути аж сюди молоді голоси: «Ой, не шуми луже, зелений байраче, не плач не журися, молодий козаче!»

— Вони певно не мають нікого на війні, — каже Мариня. — Веселі. А мені, хоч брєнять пісні в ушах, але голос застрягає в горлі.

— Не бійся, — кажу та підношу високо мотичку. — Наш тато вже скоро вернеться. Ти не чула, що «наші» женуть москалів на схід?

— Цей хлопець все і всюди має вуха та очі на

сторожі. Перед ним не дасться нічого скрити. Та ти, Михасю, уважай! Держи язик за зубами!

— А що, маю казати так, як наш сусід Шмендель?

— А що він каже?

— Він каже: «Дай, Боже, щоб наші виграли». А дідуньо його питають: «А котрі це наші?» А він, сміючись, каже: «Ну, ну, ті що виграють».

І мама і Мариня почали сміятись, але негайно перестали, бо я почав кричати:

— Дивіться! Літак!

Дійсно, із заходу летить літак. Крім гудіння мотору, чуємо якесь тріскання.

— Щось йому мотор добре не фунгує, — каже мама.

Тріскання за якийсь час перестало і літак знову зник в далечі на заході.

Вернулися ми на обід додому, а мама оповідає, що ми бачили літака, але, мовляв, мотор йому не працював добре і він вернувся на захід.

— Ми також бачили, — каже Стефань. — Він стріляв з кулемета. Це мені москалі сказали, що переїжджали через село.

Оті «візити» німецько-австрійських літаків починають густішати. Також погустішали ряди російських військ в нашому селі. Фронт став жвавіший і наблизився до нас. Кожний день можна бачити на овиді, прямо на захід від нас, бальон-спостерігач. «Наші» москалі кажуть: «Германець смотрить на нас».

Часто після ось такого спостерігання, летять на наше село шрапнелі. «Смотроші» (москалі) ховаються і нам кажуть ховатися. Де ж нам ховатися? Як є час, біжимо до пивниці, що тато з дідуньом викопали на бараболю. Вона недалеко від хати. Не є вона глибока, але покрита грубою верствою землі, щоб не замерзла в зимі бараболя. Тут ми безпечні від шрапнелів. Але ми також віримо, що й бомба не переб'є тої верстви землі. Гірше, коли нема часу забігти до пивниці, бо шрапнель вибухає за шрапнелем. Тоді ховаємося під постіль. Я дуже боюся, але нічого не кажу. Мама все ж таки бачить, що моя кров з лица є

десь аж в п'ятах. Федьо також боїться. Тільки для Катрусі це дуже комічне, що ми всі ліземо під постіть. Як стрілянина перейде, ми вилазимо і збираємо надворі округлі кульки зі шрапнелів. Вони надзвичайно добре годяться до «шпроци». Ось тоді всі хлопці зі села стріляють зі шпроц. Старші кричать, що, мовляв, очі собі повибиваєте.

Наше подвір'я позначене ямками від олов'яних кульок, а бляшаний дах на хлівах, як решето. Часто літаки стріляють з кулеметів. Вчора наш Стефань вертався від сусідів. Нараз літак почав стріляти. Стефань біжить вулицею, а москаль кричить до нього: «Не втікай, він босий і так дожене!» Стефань задиханий кинувся на долівку. Я також почув якийсь тріск і думав, що це хтось женеться мотоциклом. З цікавості я перехилився через вікно. В тому моменті на ріг сусіднього дому впала бомба. Щось мене сильно вдарило і кинуло на землю. Мама була недалеко вікна й її також щось вдарило. В хаті повно диму.

Мама з плачем кинулася до мене:

— Михасю! Михасю! Ти живий?

— Живий, мамо, але мене щось дуже болить в плечах.

— І мене болить, — каже мама. — Головна річ, що ми живі.

Коли дим вийшов трохи з хати, ми побачили, що мамі тече кров з рамені, а мені з-під правої лопатки, з правої ноги та руки. Це відскалки бомби. Один поранив маму, а другий, більший, поранив мене під праву лопатку й менші — поранили руку і ногу. Мариня розтяла льняну сорочку, «здезинфікувала» куски ссорочки гарячим залізком. Бабуня приложила на рани чисті листки ведмежого вушка й попереv'язувала. Мамині рани скоро погоїлися. У мене рани почали гноїтися та прийшла гарячка. Прийшов якийсь військовий фельдшер, дав на рани якоїсь масти, попереv'язував і казав заживати якісь порошки. Дає мені бабуня ті порошки, прикладає холодні рушники на чоло, на груди, але гарячка не знижується. Usta ви-

сихають мені. Теплий чай не успокоює моєї спраги. Я прошу холодної води. Бабуня дає мені по ложочці...

Місяць серпень. Мали би бути вповні жнива. Але наше село опинилося між двома фронтами. Трошки ближче до російського. Москалі окопалися за селом, попід гори. До села посилають тільки патрулі. Австрійсько-німецькі війська весь час обстрілюють село, щоб не дозволити приблизитися москалям. Я майже весь час мушу лежати під ліжком.

Дідуньо, мама, Мариня і Стефань пробують йти хоч децо нажати. Йдуть з ними також наші сусиди-женці за «дев'ятий сніп».

— Жніть, люди, жніть! Це золото, не пшениця.

Але австрійці бачать з бальона, що на полі щось рухається і посилають шрапнелевий дощ. Люди ховаються попід копи і ждуть — потраплять нас, чи ні? Як не потрапили, повертаються зі схованок і далі жнуть. Ось так кілька разів за день... Але треба жати, бо немає вже зерна, немає муки, немає хліба. Принесли наші кілька снопів пшениці. Вони підсохли на сонці, на подвір'ю. Дідуньо зі Стефаньом ціпами вимолотили, перевіяли, мама потовкла трохи в ступі й зварила якоїсь пшеничної каші. Помастила смальцем і наші їдять. Але я хворий, не можу ані одного зерна проковтнути. Бабуня присмажила мені з одного яйця «бабку».

— Іж, Михасю! Це дасть тобі силу.

Взяв я одну ложечку і обертаю в устах. Ні, та й ні проковтнути.

— Бабуню! — кличу.

— Що, Михасю?

— Аж тепер я вже вмру, бабуню...

— Та чому?

— Як я вже ані одного яйця не можу з'їсти...

— Не бійся, хлопче. У всьому є Божа воля. Без Божої волі ані волосок на голові не скривиться. Ти житимеш. Тільки треба молитися та все робити для видужання.

Війна немилосердно продовжується. Я тут хворий воюю за здоров'я та життя, а на фронті гинуть здо-

рові люди, повні молодости й сили. Москалі зробили наступ і відсунули знову австрійсько-німецькі війська на захід. До нашого села знову прийшли нові ешелони. Сьогодні привезли, правдоподібно з фронту, кілька повних возів чобіт. Після них можна почислити мертвих на тому малому відтинку фронту. Москалі роздають ті чоботи селянам. Дідуньо не хоче брати. Але Стефань вибрав собі одну пару чобіт. Оповідає, як важко було знайти другий чобіт до пари. Заніс їх зараз до шевця Маршалка, щоб звузив халяви. Дідуньо гнівається. Але розгнівався за кілька днів ще більше, коли Стефань вернувся з чобітьми. Подивився дідуньо на ті халяви й каже:

— Що ти поробив? Такі були красні, широкі халяви, що можна було до одної встромити дві ноги, а тепер ось такі дудочки...

— Але, дідуню, — борониться Стефань, — я ж до одної халяви хочу встромити тільки одну ногу.

Майже певно, що фронт знову застиг, бо вже довший час ті самі москалі в нашому селі. Ті, що в нас живуть, цілими ночами грають в карти. Один з них кожного вечора каже своїй сестрі: «Марінка, моли Бога! Как віграю, фунт гасцінца принесу». Рано вертається невиспаний і каже: «Проіграл». Та сьогодні щось змінилося. Не знаю, чи «наш» москаль виграв в карти, чи їхній «цар-батюшка» має день народження, але щось славлять. Десь роздобули горілки, попивають, грають на балалайці та співають. Декотрі й гопки витинають. Той, що грає постійно ті самі пісні, повторює: «Нето сахару, ні чаю, нето хлеба ні куска, аж тепер я панімаю, что рабочая рука... Вера чудная мая, вера чудная мая, православная». А потім змінює такт і співає: «Да Грішка да Ванькі да не дагоніть, да как дагоніть, да не пабыот»...

Брат Стефань обертається до нас і каже:

— Чуєте цей московський фолкльор?

Я ще не вмер, але дуже ослаб. Інфекція, що загніздилася в ранах, проникла до глибших підскірних

верств та до м'язів. У цих тканинах витворилися великі гнояки. Треба би було їх прорізати. Але нема лікаря. Однак природа помагає собі сама. За якийсь час ті гнояки пропуклися, гній витік і мені трошки покращало. Я ходжу, як маленька дитина. Мене мусять піддержувати. Мама і бабуня радяться, що все-таки треба би було мене показати лікареві. Наші коні беруть дуже часто москалі на примусовий «форшпан», тобто, підводу. Прийшов нам на поміч наш сусід Шмендель. Він має пару паршивеньких коників і ними обробляє свої невеличкі поля. Не є з нього взірцевий господар. Все йому щось бракує: то плуг розломився, то борона, то зуби у граблях поламалися, то щаблі від драбини повилітали... Дідуньо та Стефань завжди йому допоможуть, позичать, направлять. Всі в селі його поважають за те, що він старається пристосуватися до наших рілників. З труднощами виховує він своїх шестеро дітей. Найстарший Абрум вже починає трошки торгувати. Скуповує яйця, дріб, онучі. Деколи йде селом і викрикує: «Гей, діти кохані! Давайте онучі за... ані!» Він є ровесник Стефаня. Часто приходив до нас. І сьогодні ввечорі прийшов. Розкажує, що завтра хоче його батько, щоб завезти яйця до Тернополя, що він їх зібрав у селі. Каже, що там вже має «певного» купця.

— А можна вже їхати до Тернополя? — питає мама.

— Можна. Фронт є далеко за містом. Яйця можна в Тернополі добре продати. Люди потребують харчів.

— Йди, Абрум, та запитайся тата, чи не взяв би мене з хлопцем до Тернополя? Мусимо їхати до лікаря, — каже мама.

— Вже йду, — каже Абрум.

Він відчинив двері й саме тоді чуємо голос старої Хани:

— Абрум! Абрум! (Вона знає, що він у нас).

— «Вусі»? — відповідає Абрум.

— «Кемей ессен!»

— «Вусі ессен?» — питає Абрум.

— «Каші міт буболес!» — кричить Хана.

— А, завжди ту немащену кашу з бараболями!
— каже крізь зуби Абрум.

— Тут маеш кусок солонини, — каже бабуня. —
Покрай собі дрібненько до каші.

— Я собі тут покраю, бо тато дуже би гнівався,
як би бачив.

Старий Шмендель носить довгу, густу, руду боро-
ду й придержується, як може, закону Мойсея. Абрум
голиться, не носить пейсів ані «ярмурки», і з вели-
ким апетитом з'їсть у нас кусок ковбаси чи сала при
кожній нагоді.

За недовгий час Абрум вернувся з дому й каже,
щоб ми завтра на світанку були готові до дороги.

— Дякую, — каже мама. — Будемо готові.

Щойно сіріло, як я з мамою вже ждали нашого
сусіда. Ось виїжджає. Бере мене на руки, лоскоче
мокрою ще бородою по лиці й садовить на віз. Мама
сідає біля мене. Їдемо. Переїхали через місток в на-
прямі до гостинця. По правім боці чорніс зораний пан-
ський лан. Дідич Шульбавм обробляє свої лани й під
час війни. По лівім боці, закутаний в ранньому ту-
мані, дрімає старий цвинтар. Ось тут спочивають тлін-
ні останки моїх прадідів. Діди вже поховані на цвин-
тарі біля церкви. Хоч я дуже хворий, але бабуня вли-
ла мені надії, що я ще житиму, що я ще так скоро не
піду на зустріч моїм прадідам та дідам, що Бог Всемо-
гучий призначив мені довший шлях на землі, щоб я
мав час його тут прославляти.

— На цвинтарі так темно, мамо...

— Чому це говориш, Михасю?

— Бо я люблю світло.

— Не бійся, синку! Пан доктор тебе вилікує. Ти
знову бігатимеш на сонці. Господь пішле лікареві доб-
ру думку про добрий лік і ти виздоровієш.

Шмендель зіскочив з воза, щоб облегшити коня-
там, бо дорога підноситься круто догори. Візок пома-
леньки посувається вперед.

— Пане Шмендель! Я так хотів би теж скочити
з воза...

— Ти є легкий, Михасю. Коні ані не чують, що тебе тягнуть.

— І ти незадовго зіскочиш з воза, — каже мама.
— Мушиш вірити!

Врешті ми на битій дорозі — гостинці. Конята тупотять, а Шмендель їх підганяє. Біля «першого каналу» наше поле зоране й засіяне. Але поле біля «другого» і «третього каналу» лежить облогом.

Мама дивиться й каже:

— Як війна потриває, прийде голод.

Дорога трошки спускається вниз і коні жвавіше перебирають ногами. Маленька табличка показує, що ліворуч йде дорога до Романівки.

— А, туди їдеться до Романівки, — кажу з насолодою, бо вмю читати. — Як це далеко, мамо?

— Один кілометр.

Шмендель постійно дрімас. Я боюся, щоб він не впав з воза і показую мамі.

— Пане Шмендель! Не дримайте, бо як коні шарпнуть, може те впасти.

— Я не виспаний, — каже. — Дітиська кашляли й плакали цілу ніч. Хана сварилася, що я не нагрів добре печі... Клопіт та й годі! Але я заспокоююся так, що собі пригадую історію, котру мені розказував мій знайомий шинкар зі Збаража.

— А що він таке розказував? — питаємо одночасно з мамою.

— Жив один дуже бідний жид. Мав стільки дітей, як я, та жив з ними в одній кімнаті, так як я, — оповідає Шмендель. — Від рейваху дітей та крику жінки він рвав собі пейси. В розпуці він пішов до рабина просити поради.

Вислухавши всі його проблеми, рабин запитав:

— Маєш ти теля вдома?

— Маю, — каже бідний жид.

— Приведи його до хати і тримай в хаті. За тиждень прийди мені розказати, що нового!

Бідний жид схопився за голову, але послухав рабина. Через тиждень прийшов знову до рабина майже з плачем.

— Маєш ти гусей? — питає рабин.

Бідний жид притакнув.

— Прижени гусей до хати і тримай їх там! За тиждень прийди розказати, що нового.

Бідний жид зробив, як йому наказав рабин, але за тиждень прибіг, як шалений.

— Раббі, я божеволію. Я поповню самогубство...

— Тихо — ша! — каже рабин. — Йди додому та вижени гусей і теля до хліва, а за тиждень прийди мені розповісти, що нового.

Бідний жид пішов додому й зробив, як йому наказав рабин. За тиждень приходить.

— Так що нового? — питає рабин.

— Раббі! — каже бідний жид, — ти є дійсно мудра людина. Дякую тобі за добру пораду. Тепер в мене вдома, як в раю: гуси не гегають, теля не мукає, смороду немає; всюди чисто, діти гарно бавляться, жінка не лає... Я щасливий!

Шмендель скінчив свою історію. А нам з мамою хоч не до сміху, але ми засміялися.

— Ось цю історію, — каже Шмендель, — я все маю на умі.

При його оповіданні нам скорше минула дорога. Ми ані не зчулися, як переїхали Ступки та Смиківці, села, де живуть мої тітки з родинами, і наблизилися до Тернополя. Тут вже повно і селянських возів, і військових, і пішоходців з коровами та вівцями. Ось перші дома передмістя: обшарпані дома, декотрі розвалені від бомб чи гарматних пострілів, поламані плити. На вулиці болото, плити хідника, по правім боці вулиці, розбиті.

Шмендель скручує направо і заїжджає в широкий двір.

— Я вас тут ждатиму, — каже до нас.

Бере мене мама на плечі й несе до міста. Я нетяжкий, але ноги теліпаються. Кручу головою з-поза маминого хребта то вправо, то вліво, щоб подивитися на міський рух. Всі крамниці відчинені. В дверях кожної крамниці чорні постаті жидів-крамарів. Вони вимахують руками та кличуть прохожих до крамниці.

Врешті ми прийшли на великий майдан, і я бачу по нашій лівій стороні високу церкву.

— Мамо, що це за церква?

— Це польський костьол.

— А нашої церкви тут немає?

— Є, трошки даліше. Саме йдемо до неї.

Перейшли ми майдан впоперек і ввійшли до вузької вулиці, з гарнішими будинками.

— Це Руська вулиця, Михасю. А он видно нашу церкву. Це так звана Середня церква.

— Чому середня? — питаю.

— Бо вона лежить в середині міста. Є ще так звана Надставна, що стоїть над ставом, є так звана Манастирська на вулиці Острозького.

— Хто це такий був той Острозький, що після нього аж вулицю назвали?

— Це був український князь. Але це було вже дуже давно. Будеш про нього вчитися в школі. Тепер будь тихо, бо входимо до церкви.

Мама мене посадила в лавці, а сама клякнула, зложила руки й почала молитися.

— Молися також, — каже мені тихенько.

Я найперше розглянувся по церкві. Кілька жінок також клячуть і моляться. Я вмію напам'ять «Отче наш», «Богородице Діво» і «Вірую». Ті три молитви я скоро скінчив і знову почав розглядатися по церкві. Мої очі спинилися на іконі Божої Матері. Я пригадав собі, що мене мама навчила ще одну молитву до Пречистої Диви Марії. Я пробую собі її пригадати і тихенько шепчу: «О, Богородице, надіє цілої вселенної, ти моя відрадо, не горди мною, не відвертайся від мене, бо я надіюся сильно на твоє милосердя! Угаси в мені грішні помисли, уроси каюття, очисти мое серце і мій розум від злих думок, не дай мені соромитися із-за величини моїх проступків, поможи мені, щоб я через Тебе одержав від Господа Бога нагороду вічну. Амінь!»* Коли я скінчив цю молитву, починаючи кілька разів від початку, щоб собі пригадати слова,

---

* Я не знайшов цієї молитви в знаних мені молитовниках.

мама вже стояла і ждала на мене. Взяла мене знову на плечі, а вийшовши з церкви, каже:

— Десь тут недалеко є доктор Вітушинський. Підемо до нього.

Дійсно, за пару хвилин принесла мене до його почекальні. Коли прийшла черга на нас, мама піддержує мене й веде до його ординації. Медсестра каже майже вголос до лікаря: «Ледве лізе, а ще його тягне». Дивлюся на маму, а в неї грубі сльози течуть по гарячих лицях. Великий жаль за маму так стиснув моє серце, що аж сльози потекли з очей і мені.

Старший вже, високий пан доктор кинув на нас батьківський погляд, казав медсестрі вийти, а нас посадив на крісла.

— Не плачте, — каже, — плач не допоможе. Все ще може направитися.

Потім почав розпитувати маму, як це сталося, коли це сталося, який був перебіг хвороби, що мама дотепер робила, тощо. Потім почав мене докладно просліджувати. Коли прослідив і мене, і рани, вичистив їх, наложив масті, перев'язав, і каже:

— Рани є вже на дорозі гоєння. Організм хлопця дуже ослаблений, але, як бачите, дотепер видержав. Все гірше є вже за нами. Я йому запишу масть, дам ще інші ліки. Як робитимете так, як я вам розкажу, хлопець видужає.

Ось так лікар потішив маму. Я був певний, що я видужаю. Мама взяла мене знову на плечі й несе. Перш-усього зайшли ми до аптеки, а потім вертаємося на той двір, де маємо зустрітися з Шмендлем. Яке неприємне здивування охопило нас, коли ми там Шмендля не застали, а власник двору нам сказав, що десь півгодини тому, як Шмендель від'їхав з двору.

Осінній день скоренько втікає перед туманним дощевим вечором.

— Що нам тепер робити, синку? — каже мама. — Нічлігу тут не знайдемо, бо все зареквірували вояки.

Вийшли ми на дорогу. Якийсь чоловік іде одною кониною в напрямі на Смиківці.

— Чоловіче добрий, — каже мама, — не могли б ви мене підвезти з оцим хворим хлопцем?

— Гов! — задержує коня. — Ви куди хочете їхати?

— До Романового Села.

— Я їду тільки до Бірок Великих.

— Та візьміть нас хоч до Бірок. Ми маємо в Ступках родину і там переночуємо.

— Ну, сідайте! З Бірок до Ступок вже недалеко. Перейдете пішки.

На дворі цілком потемніло й крапить дрібненький, холодний дощик. Дядько ще запитав, де ми були, що в мене за хвороба та замовк. Курить люльку, вимахує батогом і час від часу крикне: «вйо!» Кінь його не слухає. Як дорога спускається, прискорить, а як підноситься — звільняє ходу. Врешті доїхали ми до Бірок Великих. Дядько задержав коня і каже:

— Ось тут є бічна доріжка до Ступок. Це є, можливо, півтора кілометра.

Мама подякувала й ми пустилися цією доріжкою. Насів густий вечір на землю. Мама посувається крок за кроком.

— Той дядько казав, що дорога є рівна, а вона тут трошки підноситься, — каже мама.

Чую, як мама тяжко дихає і як її чоботи ховзаються по мокрій землі. Дощ пустився, як з відра. Мама зупинилася.

— Тут доріжка йде стрімко вниз. Але під нами гуде вода. Боже Милый, допоможи нам! — каже голосно мама. — Я не знаю, куди йти.

Нараз чуємо надоліні голоси.

Мама кличе: — Люди добрі! Покажіть нам дорогу!

— Стійте і не рухайтесь! — чуємо молодий мужеський голос. — Йдемо до вас.

За хвилинку два хлопці були біля нас.

— Як ви сюди дісталися? — питають.

— Я їду з хлопцем до Ступок, — каже мама. — А нагло нам дорога скінчилася.

— Вас сам Бог захоронив. Дорога йде низом, а ви пішли догори пільною дорогою, котрою возили глину

з глиняників. Глиняники глибокі і тепер повні води. Ще крок і ви могли втопитися разом з хлопцем.

Один юнак взяв мене на руки, а другий маму за руку й спровадили нас на дорогу. Тут є ще кілька дівчат. Всі вони йдуть на прядки до Ступок. Мама їм розказала нашу пригоду з візником.

— Де ви тепер йдете? — питають.

— Йдемо до нашої родини — Галапупів. Можливо, матимуть місце нас переночувати...

— Заведемо вас там. Біда, що в селі якраз повно війська.

Приходимо до тітки, а тут дійсно ціла хата москалів. П'ють чай, сміються, підспівують. Тітка нас посадила при печі, щоб ми трохи осушилися, дала нам їсти та клопочеться, як нас примістити. Аж тут вбігає до хати той юнак, що ніс мене на плечах:

— Ваш візник є тут! — каже.

— Який візник? — питає тітка.

— Та цей жид з Романового Села, що вас віз рано до Тернополя, — каже до мами. — Ми побачили, що їде віз, задержали й вияснилося, що це ваш візник, що він вас шукав всюди.

Ми ані не скінчили їсти. Попрощалися і спішимо до воза, на котрім жде нас наш сусід. Він весь нещасливий. Сталося, каже, непорозуміння.

— Я повіз яйця до того торгівця, — каже, — а той дурень, власник заїзду, думав, що я від'їхав. Я ще вас шукав по місті, а потім пустився назад в дорогу.

— Все добре, що добре кінчиться, — каже мама, щаслива, що їдемо додому.

★

Мої рани гояться. Мама їх мастить приписаною лікарем мастю, перев'язує чистими кусниками полотна і нагуває мене щоранку риб'ячим жиром. Під цим оглядом мама є немилосердна. Кожного ранку наливає повну ложку жиру і кличе:

— Михасю! Ось твій благодійний лік. Ходи сюди й отвори широко уста.

Я йду і плачу:

— Коли вже раз перестанете з оцим осоружним лікарством?

В мене дійсно шлунок корчиться вже на самий погляд того жиру.

— Не будь дурненький! Цей лік дає тобі силу. Скоренько проковтни, а потім ось тут маеш ложочку меду.

Це правда, що я вже маю більше сили. Сам ходжу, а деколи навіть підбіжу кілька кроків. На моє прохання дозволили мені гнати гусей пасти на «болото», тобто, на громадську сіножать під нашими городами. Назва «болото» прилипла тій сіножаті тому, що там паслося стільки селянських гусей, а деколи й худоба, що вона оберталася на болото. За це на другім боці річки сіножать дідича Шульбана (як його кликали селяни) пишається високою, шовковою травою. Гуси, як звичайно, йдуть до води, а звідси скоренько на панську сіножать, щоб зірвати хоч кілька дзьобків запашної травички. Але тоді, наче із води, виринає польовий сторож «Зозуля» (як ми його називаємо) та й галасує:

— А, різало, пороло, дерло...

Діти відриваються від гри та за гусьми. Та гуси вже й самі знають, що цей крик польового їм належить і чимскоріш летять до води. Ось так дідич вдоволений з польового, а ми знаємо, що він через річку не перескочить. Та одного дня Доптові гуси не вдовилися запашною травою, але пішли аж в ячмінь. Польовий мусів їх зайняти та заперти до панського двору. Пішов це зголосити дідичеві. Гуси скористали з його відсутності, знайшли в плоті діру й повтікали. Це рознеслося по всьому селі, що, мовляв, Доптові гуси виламалися з панського двора. І тепер, як комусь пощастить видістатися щасливо з якоїсь метушні, в селі кажуть «виламалися, як Доптові гуси».

Хоч мої рани вже майже погоїлися і я бігаю та навіть пробую гратися з дітьми, весь мій організм ще значно кволий. Всі мої ровесники без порівняння сильніші за мене. Такий Іван Смольський, Франко Гадзін-

ський, або навіть М'єцько Маршалок можуть мене штуркати, коли хочуть, а в мене немає сили боронитися. Це ясно, що на похиле дерево всі кози скачуть. Цей мій стан мене надзвичайно болить. Ось сьогодні пасу я нашу корову і теля на громадській сіножаті. М'єцько, щоб мене нагнівати, постійно наганяє нашу корову.

— Лиши її! Що хочеш від неї? — кричу.

— Вона нашій корові траву спасає.

— Це не ваша трава.

— Але буде наша. Мій тато ходить кожного ранку під церкву молитися за Польщу.

— Яку Польщу? Що це таке Польща? — питаю.

— Я не знаю, але мій тато так каже, що як буде Польща, то й ми матимемо свої сіножаті.

Я його не розумію, але наш Стефань каже, що Маршалок — поляк. Отже це мусить мати щось спільного з тим, за що він молиться. Значить, він не є такий, як я, тобто, не є українець, і тому він наганяє нашу корову. Не досить, що москалі беруть постійно наші коні на підводу, а тут ще й поляк десь взявся і наганяє нашу корову. Це мене дуже розлютило. Я почав його бити кулаками до грудей. Але він сильніший і звик битися. Підставив мені ногу, вдарив до грудей і я перевернувся. А тоді він на мене і б'є, куди попало. Інші хлопчиська дивляться, сміються та ще й заохочують. Нараз з'явився наш Федько. Він побачив в якій я ситуації й схопив два патики. Одним б'є М'єцька по хребті, по голові зі всіх сил. М'єцько зірвався. Федько дав мені другий патик і ми почали вже оба молотити нашого противника. Той уже не борониться, тільки закриває собі голову руками і кричить: «Шляк вас трафить, не бийте!»

Ми перестали бити, а Федько каже іншим, що розступилися з хлоп'ячим подивом:

— Ну, котрий хоче бути наступний?

М'єцько тре гупі на голові і вже ані не наважується наганяти нашу корову. Тепер я побачив, яку силу має братерська єдність.

★

Сьогодні рано пішов наш дідуць до нашого сусіда Шменделя по свою косу, що йому вчора позичив. Шмендель в ліжку.

— Що це, ви хворі, пане Шмендель? — питає.

— Ні!

— А чому вилежуєтесь в ліжку в таку пору?

— Та, знаєте... жінка штани латає, отже мушу почекати.

Взяв дідуць косу та пішов в поле. Ввечері, ми якраз вечеряємо, як прийшов Шмендель.

— Слава Богу та добрий вечір! — здоровиться.

— Слава на віки! — відповідають наші. — Сідайте, пане Шмендель. Трошки квасного молока?

— Прошу.

Випив молоко, повтирав рукою бороду й каже:

— Ви, пане Лопух, здивувалися, що я так пізно лежу в постелі... Знаєте, відколи моя Хана померла, а є вже тому більш року, я ходжу, як у снах. Правда, що ця нова, з котрою я оженився, є молодша, є гарніша, але я не можу призвичаїтися до її командування та взагалі до її способу життя. Деколи собі думаю, що як би моя небіжка встала, я би їй ноги мив — юшку пив. Аж тепер бачу, яка це була добра жінка. А та не позволить мені вийти на вулицю в подертих штанах, мушу кожний день мити бороду та все, не смію увійти до хати в заталаних чоботях, бо кричить-кричить...

— Це все для вашого добра, пане Шмендель, — каже моя мама. — Вона хоче мати чистоту в хаті.

— Старого коня вже тяжко навчити муштри, — каже, киваючи головою Шмендель.

У наших сусідів з другого боку нашої хати стала інша подія. Мариня дала мені переписувати щось з книжки, бо я слабо пишу. Приходить Стефань і тихо каже їй, сміючись:

— Дядько Іван хвалився, йдучи на війну, що, мовляв, ми вас оборонимо. А навіть своєї жінки не оборонив від москалів.

— Що хочеш тим сказати? — питає Мариня.

— Його жінка привела на світ москаленя.

Почали обоє сміятись. Мені олівець застиг в пальцях. Думки пустилися в якусь каруселю: «привела на світ москаленя»? Звідки? На що воно їй? Недосить, що тут повно москалів у вояцьких мундирах?..

— Чому не пишеш? — питає Мариня.

Роздумую над тим москаленям...

— Нічого спеціального. Нашій сусідці народилася дитинка. Пиши далі!

Я знову пустився до писання, але ще довго над цим роздумував.

Місяць грудень сціпив морозами всю природу. Де було по дорогах болото, там тепер тверді, замерзлі груди. Їдеш на возі, мало тобі душі не витрясе. Не дарма цей місяць називається «грудень». По луках, де розлилася восені вода, там тепер льоди наче скло. Прекрасно по них ховзатися. В кожного хлопця підківки на чоботях. Розганяємось, даємо праву ногу наперед, скручуємо обі ноги трошки вбік і їдемо на підківках, аж вітер гуде в ушах. Мої рани вже давно погоїлися і все нові сили вливаються до мого хлоп'ячого організму.

Сьогодні вранці каже дідуньо до Стефана:

— Нема снігу. Пшениці та жита вибуяли листками. Земля під ними тверда. Треба вигнати худобу, нехай трохи поспасає. Ми вже домовилися із сусідами. Ти, Стефаню, виведи коней, а ти, Михасю, виганяй товар! Тільки тепло одягніться!

Виганяю товар разом із сусідами на поля зараз за гостинцем. Озимина дійсно зелена, наче весною. Коні та корови весело пасуться, а ми розложили на сусідній стерні ватру та гріємось. Пригнав також товар Захарчуків пастух. Захарчук має гарні корови. Це багатий газда. Він має обійстя зараз за дяківкою. Його пастушок гріється з нами при ватрі. Нараз Івана Лучки синок, що мають обійстя за Захарчуками, кричить:

— Петре! Дивися! Ваша корова лежить. А це зима.

Ми всі дивимось, наблизившись, а корова здута, як гора.

— Вона здулася! — кричимо. — Жени її додому!
Але корова вже не може встати. Брат мій Стефань сідає на булану:

— Я їду повідомити Захарчука.

За короткий час вернувся Стефань та Захарчук приїхав на возі. Він скоренько обмацав корову, вибрав трикутник між останнім ребром, бедровим поясом та хребетним стрижнем, що найбільше випинався, і пробив широким ножем. З газами вийшла й пожвакана паша. Корова встала.

Одного дня прибіг брат Стефань й оповідає, що діється щось несаможите, ще недавно немислиме, а тепер це, мовляв, факт: в Росії скинули царя і що створився уряд якогось Керенського.

— Хто тобі казав такі небилиці? — питаються і мама, і Мариня.

— Віктор стрийка Миколи прийшов із Збаража. Там всі про це говорять. Навіть газету йому показували. Газета це пише. Він сам бачив газету писану по-українському. Пише, що в Києві твориться Українська Центральна Рада. Будемо мати Україну! — аж підскакує від радості Стефань.

І дійсно, між російськими вояками видно якесь замішання: переміщують частини, змінюють старшин. Наші квартиранти-вояки, обидва українці, розказують, що з російської армії творяться чисто українські полки. Вони також хочуть приголоситися, але ще не знають як і де. Сьгодні прибігають дуже втішені й оповідають, що є заряджене якесь «перемир'я»: ані австрійці, ані ми не сміємо стріляти, кажуть. Наші декотрі, відважніші, вже були аж за австрійським фронтом і виміняли там горілку за цукор. Ми також підемо завтра. Австрійський фронт в одному місці є зовсім близенько. Десь біля Бірок Великих.

Весь день чекали ми нетерпеливо тих двох вояків. Підвечір вертаються веселі:

— Були ми в австріяків, — кажуть. — Там є також українці. Ми з ними говорили.

— Не бачили ви там нашого тата? — аж викрикнули ми всі.

— Не знаю, чи це є ваш тато, але ось тут один український австріяк посилає вам листа.

Один з вояків витягає з кишені листа. Це лист від тата... Мама схопила листа та пустилася до голосного плачу, а ми всі за нею. Це сльози радості, що тато живе. Не знаємо ще, що він пише, але він живе. А це головне...

Мама трясучими руками отвирає листа, але не може читати, бо очі залиті сльозами. Стефань опанувався скоріше. Бере від мами листа й читає:

**Дорога моя Ганнусю, дорогі діточки!
Дорогі Родичі!**

Я бачите, я живий і здоровий, славити Бога. Я дістав урльоп на десять днів і приїхав аж сюди. Далі не можу. Щасливою нагодою я зустрів тут двох вояків, котрі, після їхньої розповіді, живуть у нас. Вони беруть цього листа. Ось так хоч вісточку матимете від мене. О, як би я хотів вас всіх побачити! Дасть Бог, що ми вже вкортці побачимось!

Цілую Вас всіх міцно.

Олекса — тато.

Стефань скінчив читати листа. Федьо і Катруся позапинали роти, але їхні очі ще далі слідкують за дорослими.

— Ну, діточки мої! — каже дідуньо, — подякуймо Господеві за його охорону над Олексою та над нами всіма.

Після цих слів дідуньо клякнув перед образами, а ми всі за ним. «Отче наш», «Богородице Діво» та «Слава» — всі ті молитви ми відмовили вголос. А наші «москалі» — українські хлопці — з нами.

Сіли ми вечеряти й воякам дали їсти. Імо мовчки й кожний снує свої думки під вражінням листа від тата. Нараз мама відложила ложку і, дивлячись десь далеко, каже:

— А як би я попробувала перейти фронт і пішла навідати тата?

Ми всі задержалися з їдою... Кожний дивиться на маму і робить в думці свої висновки про цей її намір. Мовчанку перервав один з вояків:

— Поведемо вас. Ще сьогодні ввечері зголосимо нашому старшині наш проект.

Мама ожила. В очах засвітилися іскри рішучості, помішаної з непевністю та радістю.

— А не треба мені якихось документів? — питає.

— Будемо просити від коменданта «пропуску» для вас.

На другий день, на світанку, повіз Стефань маму та двох вояків аж під сам фронт.

— Так ти вертайся, — каже мама Стефаньові, — і приїдь по нас підвечір. А ми, в ім'я Боже, підемо далі.

Стефань вернувся додому й ми всі, трясучись на всьому тілі, ждемо вечора.

— Не знаю, — каже бабуня, — чи Ганнуса собі добре роздумала, що робить. Це ж фронт, хоч не стріляють... Окопи... І з одної і з другої сторони повно воячиськів.

— Пішли прецінь оті два наші хлопці з нею, — каже дідуньо.

Нікого не береться ані робота, ані їда. Ані ми з Федьом не йдемо між хлопців гратися. Тільки Катруся вбрала макогона, як ляльку, і носить по хати, колише її на руках та приговорює.

Зараз по обіді запряг Стефань коні й вибирається в напрямі фронту, мовляв, там почекаю.

Тепер ми з Федьом, як в гарячці: відпроварили Стефаня аж по цвинтар і дивилися за ним, аж поки він не сховався за горбок. Вернувшись додому, весь час бігаємо за стіжок при stodолі, щоб з муру, між подвір'ям і городом, слідкувати очима горизонт понад цвинтар, чи Стефань з мамою не вертається? А коли почало смеркатися, ми не видержали. Взяли Гектора й вибралися їм назустріч. І дідуньо кричить, і бабуня кричить, але ми нікого не слухаємо й біжимо...

Коли прийшли за місток і поглянули на чорну стіну старих дерев на цвинтарі, сповільнили наш біг.

— Може тут почекаємо? — каже Федьо.

— Можемо й тут чекати, — відповідаю з полегкістю.

Ані мені, ані Федьові не хотілось переходити, в тій темряві, біля цвинтаря. Тим більше, що наш Гектор постійно бігає далше від нас. Якийсь час мовчимо й надслушуємо. Ось хтось ще привів коні напувати. Дзвонить відром по цямбринні криниці та наливає воду до корита. Почуваємось безпечніші. Але коли від'їхав, стало нам якось моторошно. Нараз чуємо кроки від села, а потім голос:

— Михасю! Федю!

Пізнаємо. Це голос нашого дідуня.

— Ми тут, дідуно! — кричимо.

— Негайно вертайтеся додому! Хто ж це бачив, щоб діти були надворі в таку пору?

Ми вже хотіли послухати дідуня і вертатися додому, але нараз чуємо далеке тарахкання воза.

— Це наші їдуть, дідуно, — кричимо. — Слушайте.

— Наші чи не наші, вони й так приїдуть додому. Ходім!

Але Гектор почав гавкати й пустився в напрямі тарахкотіння. Дідуньо задержався: це будуть дійсно наші. Пес пізнав.

За короткий час віз, зі швидким гуркотом, прикотився згори. Коні біжать швидко додому. Ми вимахуємо руками й кричимо: почекайте!

Аж за мостом задержав Стефань коні:

— Що ви тут робите?

— Вас чекаємо. І дідуньо тут.

— Ну, сідайте!

— А тата не привезли? — питаємо з Федьом.

— Ні, не привезли, — каже мама. — Це не є можливе, діточки мої. Він же австрійський вояк.

— А де є «наші» вояки? — питає дідуньо.

— Зустрілись з якимись іншими й казали, що підуть пішки, бо мають багато щось говорити.

Дома мама розповіла всім, що дійсно була за

фронтом, що зустрілася з татом, і що тато казав, нібито війна скоро вже скінчиться. Він тепер стоїть зі своїм відділом в Жовкві. Там говорять, що революція розірве Росію і що Австрія виграє війну.

— Я не знаю, чи Австрія виграє війну, — каже Стефань, — але ми мусимо щось робити. «Наші» воляки кажуть, що українські офіцери з російської армії вже створили Український Комітет, що має за ціль організувати українську армію.

*

І дідуньо, і Стефань журяться, бо не можуть впоратися з пільними роботами. Кажуть, що через ту революцію тягання на т. зв. «підводи» подвоїлося. Хоч майже всюди тепер військові це українці, постійно ще бродять якісь банди москалів і беруть силою то на підводу, то прямо забирають коней. Вчора з'явився якийсь «комісар» і бере Стефаня на підводу. Дуже спішиться. Кричить та вимахує руками: виїжджай!

Стефань йому каже:

— Почекай, нехай запряжу коней!

— Наперед виїжджай, а потім будеш запрягати!

— Сідай на віз! — каже дідуньо москалеві.

Москаль сів скоренько на віз.

— Ну, бачиш? Віз стоїть, бо коні не запряжені.

Де ти маєш голову?

Ми з Федьом почали дуже сміятися. Москаль ще більше розсердився, але мовчить. Стефань запряг коней, взяв торбинку з їдою і поїхав.

Аж перед вечером вернувся Стефань додому страшенно нагніваний.

— Проклята кацапня! — кинув крізь зуби, зіскакуючи з воза.

— Де ти з ним був? — питають дідуньо і мама.

— В Підволочиськах...

— Ну, йди вечеряти! Я вже сам коней повипрягаю, — каже дідуньо.

— Я вам поможу.

За хвилину були вже всі в хаті. Стефань розказує:

— В Підволочиськах зупинив мене при одній корчмі й казав чекати. Причепив я коням сакельню з оброком і сам розв'язав торбинку, бо вже було полудне. Я випорожнив торбину, коні сакельню, а москаля нема. Йду я до корчми й питаю, де є ось такий москаль. Кажуть, що на першому поверсі в кімнаті. Йду я на перший поверх і стукаю до всіх дверей. Врешті з одних вискакує мій москаль, а з ним якась «барिशня», як він її назвав. Я до нього: та доки я буду чекати? «Січас, січас», каже мені. Вернувся він до кімнати, взяв якийсь пакунок, а «барिशня» другий і йдуть за мною. Посідали на віз. «Куди?», питаю. В Тернополь.

Ну, почекай, думаю собі. Тепер до Тернополя? Сорок два кілометри? Їдемо, він з «барिशнею» забавляється, сміється, а я зубами скрегочу від злости. Доїжджаємо до нашої дороги, а коні вже самі скрутили й летять, як вітер. Тарахкотіння воза втишилося на порошистій, пільній дорозі й москаль пробудився з веселих думок...

— Ти куда? — кричить. — Стой! Я тебе морду пабу!

— Минулося, — кажу йому, — коли ви нас по морді били. Я обернув пужално грубшим кінцем. Москаль побачив це і знову сів. В селі я їду прямо до громадського уряду і все розповідаю. Старий Бугай каже: — Маєш правду, Стефане. Їдь додому. Я йому дам іншу підводу.

— Ну, й потвори! — каже дідуньо. — Такої злодійні й бандитизму, як тепер настали, ми ще не бачили. Оповідав мені сьогодні старий Творищук з Киданець, той, що його син залицяється до нашої Марині, що недавно прийшли якісь банди вночі до села й почали забирати силою коней. На щастя, в селі стояв саме тоді відділ українського війська. Банди повтікали. Але на другу ніч таки взяли пару коней. Найліпше буде скривати коней на ніч до лісу.

Нам зі Стефаньом не треба було більше. Ми вхопилися цієї думки, щоб зажити нічних вражінь в лісі. Мама й бабуня нам не радять цього робити.

— Ніч є ніч, ліс є ліс, і холодно, і темно... Що ви там будете робити?

— Розложимо собі ватру, — кажу.

— Ні, — каже Стефань. — Ми таким способом зрадили б нашу присутність. Мусимо ліпше одягнутися.

Я вже не маю терпцю. Бігаю, як насолений. Мама приготувала нам їду. Стефань взяв одну пару коней, а мене посадив на булану з лошам.

— Де будете? — питає дідуньо.

— Над Киданцями, — каже Стефань.

Ідемо. Якесь дивне почуття хлоп'ячої гордості опанувало мною. Кийок, що я взяв зі собою, перемінився в моїй уяві на шаблю. Я його то встромлюю до діравої кишени кабатини, то витягаю і підношу високо над головою. Але пригадав я собі, що шаблею треба рубати на боки. Я махнув гостро в бік моїм кийком, аж кобила злякалася і шарпнула вперед. Щастя, що держу повід в лівій руці й він мене задержав.

— Що ти дурієш? — кричить Стефань. — Хочеш впасти?

Він підігнав свого коня і зрівнявся зі мною.

— Я хотів махнути кийком, як шаблею, а кобила думала, що я її підганаю.

— Кобила думала, але ти не думаєш, — сміється Стефань.

— І я думаю, але щось інше, як кобила.

— А що ти думаєш?

— Я хотів би бути великим і дуже сильним та мати гостру козацьку шаблю. Я повиганяв би з України всіх москалів...

— Так само і я хотів би, — каже Стефань.

Дорогою «Поза ставком» ми скоренько дісталися до лісу. Ліс, наче казка. Деревя в золотих шатах шепчуть тихесенькі осінні пісні, глибокі вечірні молитви. Вузенькою і низькою алеєю ми в'їхали на простору галяву, немов до золотої залі, чудового собору Божої природи.

— Ось тут, — каже Стефань, — ми переночуємо. Ось копичка сухого сіна для нас на постіль, а свіжа отава — смачна їда для коней.

Коні дійсно пустилися до западної вечері, а ми сіли під копицю, розв'язали нашу торбинку й почали споживати нашу вечерю.

Після вечері, Стефань вигребав в копиці сіна діру й ми, як борсуки, залізли до неї.

— Ось так буде нам тепло, — каже Стефань. — Тепер спи, Михасю, а я вважатиму трохи на коней.

Але сталося навпаки: Стефань заснув, а я прислухувався до нічної лісної тиші... Хрумкають коні, тихо шелестить жовте листя, час від часу затріпотить крилами сова, чи інший птах, крякне з просоння ворона, і знову тихо... Ось виринув з-поза верхів'яття наш український місяць, дійсно, «як млинове коло» і заіскрив золоті верхи дерев. Дивлюсь на нього широко отвореними очима, а він помалу мене гіпнолізує. Повіки стають тяжкі й сон бере мене в свої теплі обійми... Та ось один з коней налякано зафоркав, лоша зірвалося, заіржало й вже було біля мами. Від мене сон відлетів, як сполоханий птах. Буджу Стефаня.

— Що сталося? — питає зпросоння.

— Щось коней полошить.

— Вовків тут немає... Може лис або серна...

Ми повставали й дивимося на коней. Вони перестали пастися і стрижуть вухами. Нараз зарохкали дикі свині, здається на другім боці галявини. Коні почали бігти. Стефань старається їх зупинити, але вони його обійшли й втікають. Сполохалися. Мені пощастило схопити булану за повід. Бачу, що Стефань побіг за кіньми, а мені кричить: дряпайся на кобилу! Я дав ліву ногу на повід, придержуючи правою рукою його кінець на гребінці, і вискочив. Кобила вже в бігу. Я вже не встиг перекинути правої ноги. Лежу на животі й держусь лівою рукою гриви. Стефань хотів задержати мою булану, але вона також його поминула.

— Держись, Михасю! — кричить.

Я держусь, але грива мені висмикується з-поміж пальців і я все більше й більше ховзаюся по хребті кобили. Врешті я вже при хвості. Стараюся правою рукою схопити згори хвоста, але мені це не вдається. Я зісунувся по задніх ногах кобили й паду... Кобила

була настільки милосердна, що не фиркнула. Зриваюся на ноги.

— Михасю! Михасю! — кричить Стефань, — не копнула тебе? Де тебе болить?

— Ніде не болить. Я тільки впав.

— Ну, слава Богу, що тобі нічого не сталося. Кони побіжать додому.

Йдемо пішки. Якийсь час мовчимо. А потім Стефань каже:

— Холера би побрала тих свиней! Вдома наші зразу налякаються, а потім будуть з нас сміятися. Ось які ми козаки...

Вже перед селом чуємо гуркотіння воза. За хвилинку ми біля нього. Це дідуньо запряг «втікачів» і їде по нас.

*

Через наше село проходить відділ війська. Російські шинелі і шапки, але на шапках синьо-жовті стрічки. Це наше рідне військо.

— Куди йдете? — питають люди.

— Відступаємо за Збруч.

— Чому?

— Такий наказ. Кажуть, що в Бересті Литовському підписано якийсь договір. На підставі цього договору мусимо залишити Західньо Українські Землі. Нема сили — нема волі...

Мариня і Стефань плачуть:

— А до нас хто прийде?

— Вернуться австрійці.

— А ви не можете нас оборонити?

— Ми знову прийдемо сюди. І Австрія розвалиться. Там вже є наші Усусуси.

— Хто це такі Усусуси?

— Це Українські Січові Стрільці. Ми з ними злучимось і збудуємо нашу Україну... Прощайте! Ні! До побачення!

Мама також втирає сльози, але особисте щастя потішає її.

— Не плачте, діти. Ось тато вернеться.

І дійсно, незадовго після відходу українського війська, ввечері, коли ми всі готовилися до вечері, хтось тихо відчиняє двері, і в них — австрійський вояк.

— Олекса! — скрикнули нараз і мама, і бабуня, і дідунь. Стефань застиг при грубці, Мариня біля столу, а ми з Федьом і Катрусєю закам'яніли з порожніми ложками за столом.

«Це наш тато, це наш тато!» — кричав веселий голос в наших душах.

За чотири роки ми повиростали. Мені здається, що я його добре пам'ятаю, але для Федя і Катрусі — це незнана людина. Але й тато мав труднощі нас пізнати. Коли ми всі з ним обнялися, розцілувалися, тато каже:

— Дивлюсь через вікно, якийсь високий парубок стоїть під грубкою, якась чепурна дівчина пораяється біля кухні та стола, за столом два більші хлопці та дівчинка. Я відгадав: це мої діти так повиростали.

Ми оглядаєм тата в австрійській уніформі, як якесь видовище. Тато розв'язує військового наплечника й роздає подаруночки: дідуньові нову люльку, бабуні хустку, мамі і Марині — хустини, Стефаньові — черевики, мені й Федьові — по боснійській шапці, а малій Катрусі — прекрасну ляльку. Повно радості, запитань, відповідей.

— А що сталося з конем? — питає дідуньо.

— Я його зараз у Підволочиськах віддав кінному відділові. Я ж піхотинець. Мені казали, що кінь загинув в бою.

— Дякувати Богові, що ти вернувся! — кажуть дідуньо й мама.

— Але чому ти, — додає дідуньо, — ще в уніформі?

— Мені тепер дали тільки відпустку, — пояснює тато. — Я ще мушу вернутися до «Кадри». Можливо, що нас старих уже відпустять додому.

— Не чув ти, що стрінуло Петруся стрійка Миколи? — питає бабуня.

— Кажуть, що загинув під Карпатами. Оповідали його товариші, що дістав кулю «дум-дум» в голову.

Всі наші аж крикнули з болю.

— Нехай наперед повечеряє. Потім буде нам розповідати, — каже мама.

Тато обмився і сів за вечерю. Нас ані їда не береться. Наші очі весь час звернені на тата.

— А як ви пережили цю московську навалу? — питає тато. — Важко було?

Мама почала розказувати, як ми ховалися в кукурудзі, як важко було хоч де сховатися, бо москалі йшли, наче сарана; всюди їх було повно.

— А ми їх потім трохи розрідили, хоч і наших багато впало, — каже якимось сумно тато.

— І між ними були наші, — вмішується в розмову Стефань. — Були між ними чисті українці, так як ми. Не хотіли гинути за царя. Ось тепер — це вже була б наша рідна армія. Якийсь договір дав їй наказ відступити за Збруч...

Тато підніс голову. Його очі загорілися дивним вогнем.

— Радуеться моє серце, сину, що чую від тебе ось ці слова. Тепер йде боротьба за українську державу: і за Збручем, і тут. Формациї Усусусів — знаєш, хто вони такі?

— Знаю, тату.

— Отже ті формациї вже боряться по цьому боці за нашу державу. Я вірю, що вони злучаться з нашою армією за Збручем, щоб спільними силами оборонити цю державу від ворогів. Від усіх ворогів!

Тут тато подивився на нас, ніби лякаючись того, що сказав.

— Ви чому не їсте, діточки? — нараз додав.

Федьо і Катруся почали знову їсти.

— Багато наших загинуло, багато осталися каліками від поранення. Я, славити Бога, вийшов живий і здоровий з цієї хуртовини.

— А ми з мамою були ранені, тату, — кажу тихо і сам чудуюся, як це слово «тату» перейшло мені крізь уста.

— Ранені!? — дивується тато.

Тут знову мама почала розказувати про наше поранення, про мою хворобу. Я, звичайно, все щось додаю, розгортаю подробиці. Тато всім цікавиться.

За кілька днів ми вже звикли, що маємо вдома тата. Катруся вже й на коліна лізе. Федько причіпляє собі татового багнета і в боснійській шапці виглядає дійсно на маленького вояка. Я весь час прошу тата, щоб розказував свої переживання на війні. Так і сьогодні ввечері, після вечері, я знову прошу тата, щоб розповідав. І тато починає:

— З початку війни москалі нас дуже тиснули. Ми відступили аж за Перемишль. Десь весною 1915 року наш фронт зупинився над Дунайцем. Москалі перестали наступати. Ми окопалися й сидимо, як кроті в землі. Ночі вогкі й холодні. Вдень вже гарно гріє сонечко, але, як тільки піднесеш голову, вже москаль стріляє. Ще й до того маємо такого сердитого коменданта відділу, що я до нього йду все з набитою рушницею. Наша терпеливість теж має свої границі. Не боїмося вже смерті, але наруги — так. Моє завдання — контролювати, чи хлопці на сторожі не заснули. Особливо ті в окопі над самою річкою. Є це маленький окоп, сполучений з головними окопами глибоким ровом. Кожних шість годин веду я цим ровом двох вояків до окопу над річкою, а двох, що там були, приводжу назад. Ось так міняю чати. Завданням тих чат є стежити весь час, чи москалі не підкрадаються до річки на протилежнім березі.

Одного вчасного ранку привів я двох хлопців до окопу над річкою та пояснюю їм фронтову ситуацію та їхнє завдання. Хлопці, що скінчили службу, кажуть, що вони вже йдуть, бо голодні. Пішли. Я ще кидаю зором через далековид на протилежний беріг. Нараз бачу, що з такого окопу, як наш, над самою річкою, підноситься довгий російський багнет, а на ньому біла хустина. Значить, просить не стріляти.

— Не стріляйте! — кажу хлопцям, — він хоче щось сказати.

Один з моїх хлопців махнув також хустиною.

Ось виринає з московського окопу найперше голова, а потім підноситься на весь зріст вояк:

— Христос Воскрес! — кличе.

Ми застигли. Дійсно — це ж сьогодні Великдень. Якесь болюче почуття вхопило мене за горло, до очей витиснулися сльози.

— Воістину Воскрес! — відповідаю, ставши на окопі.

— Брате мій! — кличе далі, — вітаю тебе з великим празником Воскресіння Христового. Вітаю також всіх українських братів на твоєму боці.

Після цих слів сховався знову до окопу. Можливо, якась сторожа надійшла. Я також скочив до окопу й побіг ровом до берега, а в серці повно помішаного почуття. А уста мої постійно повторюють: «Христос Воскрес», «Христос Воскрес».

Як тільки я прийшов до мого окопу, вже мені голосять, щоб я негайно зголосився у коменданта. Мій кровообіг зупинився: «це вже в зв'язку з моїм святковим привітанням з російським вояком», — думаю собі. Це не жарти. Тут военний суд і розстріл. Беру рушницю і йду в ім'я Боже. Комендант приймає мене у своїй більшій землянці. Стаю на струнко з рушницею при носі.

— Вільно! — дає наказ. — Сідайте на оцім стільчику!

«Чого він від мене хоче?» — думаю собі. Сів я, але рушницю з рук не випускаю.

— Який здоровельний та моральний стан жовнів? — почав тихо.

— Досить добрий. Найбільше нам дошкулюють воші.

— Незадовго матимемо можливість викупатися. Чекаємо наказу офензиви. Всі жовніри дістануть подвійну порцію хліба й руму. Бо, як то кажуть, ніби усміхається начальник, «нема руму, нема штурму». Покищо нікому ані слова!

«Не на суді, але в наступі чекає мене смерть» — думаю собі.

А весна не вважає на страхіття війни, — продов-

жує тато свою розповідь. — Вона зазеленіла, розцвіла, запахла. На деревах, над річкою витьохкують, як п'яні, солов'ї. А ми в найбільшій поготівлі. Завтра рано, на світанку, маємо переплисти на понтонах річку й вдарити на москалів. Огортає мене дивне почуття. Це не є страх перед смертю. Але зустрітися вічна-віч з такою самою людиною, як я, і битися з нею на багнети й евентуально забити її... Можливо, це буде цей солдат-українець, що кричав до мене «Христос Воскрес»? Дивлюся на своїх хлопців: одні, випивши вже трошки руму, дримають. Але інші дивляться десь далеко, напевно зором своєї душі... Можливо, що й вони мають таке почуття, як я.

Травнева ніч, хоч коротка, але світання зволікається. Як щось важливе має статися, хай і смерть, хай прийде чимскоріше. Береться мене якийсь нетерплячий настрій...

Катруся і Федьо заснули. Але ми всі, з червоними очима та почервонілими лицами, слухаємо, як зачаровані.

Врешті забликала якась яскравіше рання зірка, небо на сході несміло забіліло — світанок!

— Увага! Увага! — летить шепіт по всіх окопах. А за хвилинку почувся наказ: — Вперед!!

І людське муравлисько вискочило з окопів і пустилося стрімголов вперед. Сотні новіських дерев'яних понтонів викидаємо на хвилі ріки й вони несуть нас, трохи скісно, на другий беріг. Довгі тички, якими попихаємо понтони, воюють з течією. Ось вже недалеко другий беріг. Можливо, допливемо неспостережені. Більша порція руму додала не тільки відваги, але й необережності. Котрісь найшвидші понтони вже є при самім березі. З них будить тихий травневий ранок грімке «Слава!» В московських окопах страшна метушня, крик, а потім жвава стрільба. Ось вже наші вояки падають у воду. Ми почали також стріляти з понтонів на московські окопи. Це трохи втихомирило ворожу стрілянину. Ми повискакували на беріг, та, стріляючи, залягли. Наше праве крило, що мало більш пригожий терен, вдерлося вже до московських

окопів. Там зчинився страшний боевий крик. Москалі перед моєю частиною повискакували також з окопів і, з голосним «Ура!», пустилися в контратаку. Ми ще пустили кілька сальв, але дістали також наказ йти вперед. Я зі своїм відділом зірвався з землі... У променях сходячого сонця бачу, як сіро-зеленасті солдати біжать до нас. Я був в першому ряді й на мене накинувся високий, молодий солдат зі своїм довгим багнетом. Я його відбив, а він знову на мене. Бачу, що він напосівся мене проколоти. Я з усієї сили відбив його багнета й вколов його своїм багнетом в ногу. Він зігнувся, потім сів і почав страшно кричати. Лишаю його та біжу далі. Знову біжать проти мене солдати, але я їх оминаю боком. В ушах мені постійно гуде крик того першого солдата. Добігаю аж до окопів. Тут повно московських солдатів, але вже без зброї. Наше праве крило їх обійшло й вони піддалися.

Тато затих. Його зір пірнув десь далеко. Він напевно ще раз дивиться очима своєї душі на цей сумний образ. Тільки повільний рух лівої руки, що гладить чорні вуса, дає знак життя.

— А що було потім, тату? — виривається питання з моїх уст.

Тато «вертається» між нас:

— Завтра оповідатиму. Вже пізно, діточки. Треба йти спати.

Прийшов також на відпустку нашої тітки син — Петрусь Івахів зі Ступок. Як з'явився в Романовім Селі, всі дівчата аж гикнули, як каже Стефань: юнак мов з казки та ще й старшина відділу машинових крісів. Прийшов з італійського фронту з цілим рядом медалів на грудях. Такого хлопця треба мати хоч на фотографії. Наша Мариня та Катруся стрийка Миколи (чорнява, струнка й трошки вища від Марині) одяглися в українські строї, а Мариня ще й причепила до боку Стефаньову синьо-жовту ленту з «Січі» й поїхали з Петрусем фотографуватися. Кажуть, що сам фотограф був захоплений такою картиною. Ми всі ди-

вимося на Петруся з якимось побожним захопленням. А Стефань тільки шаблю обмацує та пробує.

— Почекай, — каже Петрусь. — І ти незадовго носитимеш. Але мені вже надоїло. Ось тепер, тиждень перед Великоднем, мушу від'їжджати. Я так хотів би з родиною пережити ті свята.

— Не можуть тобі продовжити урльоп? — питає тато. — Ти ж весь час був на фронті.

— Попробую. Поїду до Збаража. Я краще знову вернуся на фронт, але нехай мені продовжать відпустку. І Петрусь поїхав до Збаража, відпустку продовжили, але він пережив свої останні Великодні свята в родиннім крузі; вернувся на італійський фронт і над П'явою загинув.

Татова відпустка скінчилася і тато вернувся до свого відділу в Жовкві. Відходячи, обіцяв нам, що скоро прийде додому «вже на добре». Так це дійсно виглядало. Австрія розпадається. Літо 1918 року ще пережила. Але прийшла осінь і, хоч природа приготується до зимового сну, всі народи Австро-Угорщини, як каже Стефань, пробудилися і організують самостійне життя, самостійні держави. Наш Стефань їздив до Збаража, був і в Тернополі та приносить нам цікаві вістки. Оповідає, що на 1-го листопада провідники українського політичного руху скликають в Збаражі віче. На ньому мають обрати Повітову Національну Раду. Ця Рада має перебрати владу в повіті від австрійських представників. З Романового Села поїдуть навіть озброєні добровольці.

— А чого ти там пхаєшся? — питає мама. — Повітову Раду вибиратимуть старші громадяни.

— Я там йду, як доброволець.

— Який доброволець? Ані стрільби не маєш, ані стріляти не вмієш.

— Стрільбу мені дадуть, а стріляти я вже давно вмію.

І як прийшло 1-го листопада, Стефань таки по-

їхав до Збаража. Він вернувся звіттам увесь щасливий:

— Самі наші, всюди наші, — оповідає, вимахуючи руками від захоплення. — Наше військо, наші люди, наші прапори синьо-жовті.

Ми його обступили наче якогось героя, що вернувся з бою. Мама перестала мішати кашу в горшку, дідуньові погасла люлька...

— А що було з тим вічем, про котре ти говорив? — питає Мариня.

— Людей, як на ярмарку. Виступали різні промовці, народ плескав їм щосили в долоні. Потім вибрали членів Повітової Національної Ради.

— А кого вибрали? — питає дідуньо.

— Головою обрали отця декана Заячківського, а в члени багато інших, що я їх не знаю.

— А що робитиме ця Повітова Рада?

— Вона вже перебирає всю політичну владу в повіті.

— Ніяка влада не може вдержатися без війська. Поляки заберуть все.

— І військо наше вже є, дідуню. Я бачив багато військових з синьо-жовтими ленточками на австрійських шапках. І старшини є там наші. Один промовець казав, що завтра має приїхати з Тернополя поручник Федорук і має очолити Повітову Військову Команду. Наші гарно організуються.

— А зброю звідки візьмуть?

— Наші роззброюють австро-угорські та німецькі відділи, які вертаються з України. І нашим романо-сільським добровольцям дали наказ іти й роззброювати такі відділи, що переходять гостинцем з Підволочиськ до Тернополя. Я також обіцяв, що завтра рано повезу наших добровольців на гостинець.

— А ти думаєш, що вони дадуться роззброїти?

— Не знаю. Наші мають рушниці. Мають навіть одного машинового кріса.

— Ти, хлопче, там не пхайся!

— Я їх тільки підвезу, дідуню, а сам сховаюся до каналу.

Не помогли жадні застереження дідуня. Надійшов ранок і повно добровольців з рушницями чекало вже на майданчику перед дяківкою. Стефань запряг коней, кілька хлопців вискочило на наш віз, а решта на інші вози й пустилися долі селом. Я непомічено заліз до нашого воза й поїхав з ними. Стефань побачив мене аж під горою, коли хлопці позіскакували з воза, щоб облегчити коням.

— А ти, Михасю, де тут взявся?

— Їду також роззброювати.

— Ти здурів! Там може бути стрілянина.

— То я також сховаюся до каналу.

Немає ради. Стефань везе мене далі. Приїжджаємо під гостинець. Погоничі дали коням їсти, а добровольці залягли по обох боках гостинця.

Погідний осінній ранок. З-за Сапарихи викочується сонце. Пусті поля, пустий гостинець.

— Можливо ті, що мали вернутися з України, пішли іншою дорогою, а туди ніхто не піде, — каже один з хлопців.

— Так вернемось додому, а вийдемо завтра рано. Бо вони вночі не йдуть, — каже інший. — В Збаражі нам казали, що ще якісь частини мають переходити з Підволочиськ.

Степан стрийка Івана, по професії австрійський жандарм, ще тепер в жандармській капелюсі, постійно обсервує далековидом гостинець. Раптом каже півголосом:

— Наближається колона війська. Ви всі тут лежіть і будьте готові до бою. Я йду їм на зустріч, як парламентар. А ти, Михасю, звертається до мене, сховайся до каналу!

Я сховався до каналу, але одним оком заглядаю, що робиться на гостинці. Бачу, як Степан повільно крокує на зустріч війську. Віддаль між ними що крок то зменшується. Вже цілком дасться пізнати брудносині уніформи австро-угорського війська. Ось Степан зупиняється і підносить руку вгору на знак, щоб і колона задержалася. Перші ряди задержалися, а інші наблизилися і створили густу лінію. Степан щось їм

говорить і показує рукою в наш бік. Один з гурту, видно старшина, щось йому відповідає. Потім вийшло ще кількох з ряду й всі подають Степанові руку. Той обертається в нашу сторону й дає рукою знак, щоб наші хлопці прийшли там. Я також біжу з нашим Стефаньом. Це колона малярських гонведів, а між ними багато наших хлопців із Закарпаття. Ті вітаються з нашими, обіймаються.

— Приїжджайте з возами! — командує Степан жандармським тоном, — та роздайте наші полуденки жовнірам!

Погоничі приїхали ближче. Мадярський старшина дав наказ складати рушниці та всю іншу зброю біля возів. Сам перечислює і записує. Коли все було зложено, старшина дає Степанові-жандармові підписати документ, що він відповідає за перебрану зброю. Степан підписує сам і дає ще підписати двом добровольцям. Потім подають собі руки. Тепер, каже Степан, наші хотіли б їх почастувати та погостити. Всі сідають, а наші роздають їм свої полуденки та кілька пляшок з горілкою. Гонведи сідають, їдять і запивають. Між тим наші хлопці навантажують зброєю вози. Я помагаю з усіх сих. Врешті ми готові. Мадяри вже підкріпилися і старшина дає наказ вставати в ряди. Закарпатці також стають в ряд і кричать нам:

— Бувайте здорові, браття! І за нас не забувайте!

— Бувайте здорові! — відповідають наші. — Хай живе Україна!

Ряди готові. Мадярський старшина дає наказ до відходу. Я пробую держати крок біля ряду наших закарпатців. «Хоч кілька кроків з ними», — думаю собі. Мадярський старшина обертається і командує:

— Снекельнеек!*

Хлопці з мого ряду починають:

Йдуть гонведи, банда тне,
Капітан перед всім веде.
Гарна дівка аж дивуєсь,
Що гонвед так стройно йде.

---

* Снекельнеек! (мад.) — співайте!

Гей! Раз! Позір! Вправо глянь!
Де дівки-зірки, йой, мамо, теремтете,
Гонвед, банда і дівчина,
Чого ж тобі, брате, ще?

— Михасю, від'їжджаємо! — кричить Стефань.

Здоганяю наш віз, повний військового знаряддя. Вертаємось до села з великою здобиччю. Я беру одну рушницю, перекидаю на рам'я і з почуттям героя підношу високо голову.

— Бачиш, Михасю, — каже Стефань, — і ти вже брав участь в роззброюванні мадярів.

Він відгадав мої хлоп'ячі думки.

Ми кожний день чекаємо тата. Але сьогодні прийшов лист, що правдоподібно аж за тиждень прийде додому, бо й там мусить помагати при перебиранні українцями різних установ. Дідуньо наш дуже підупав на силах. Він ледве вже ходить, все щось шукає, все турбується, що поля не оброблені, хоче йти орати... Мама мусить весь час вважати, де він йде та що робить. Стефань повіз кудись добровольців, а я їду орати поле коло «другого каналу». Запряг я коней до теліжок, підложив дерев'яну двоніжку під плуга, видряпався на булану та їду.

— Не знаю, Михасю, чи ти дасиш собі сам раду, — дзвенять мені в ушах мамині слова.

— Мушу собі дати раду, — кажу вголос. — Треба орати поля. Дідуньо навіть у своїй хворобі постійно турбується, що поля незорані.

Ось вже наше поле. Нива рівна, як на долоні. На ній почорніла вже стерня.

Заїжджаю так, щоб почати оранку всклад, бо бачу, що перед тим було зоране поле врозгін і посередині ще видно борозну. З великим зусиллям витягаю дерев'яну двоніжку з-під плуга, беру чепіги на рамена й ставлю плуг на місце. — Боже, помагай! Вйю! — кричу на коней. Коні мене послушали; леміш і чересло запоролися в землю, а за ними зачорніла

й запахла земля. Якесь дивне, глибоке й бадьоре почуття огорнуло все моє хлоп'яче ество. Лускаю батогом та підспівую. Перейшов я вже кілька разів поле. Чорна оранина розділила ниву на дві частини, а її смуга все розширюється. Нараз чую пісню. Дивлюсь, по гостинці іде цілий рій кінноти. Задержую коней, щоб добре придивитися та вслухатись в пісню. Другий кіннотчик несе жовто-блакитний прапор. «Гей, на горі, там женці жнуть, а попід горою, долом-долиною, козаки йдуть»... — Скидаю шапчину та вимахую нашому війську, як привіт. Декотрі кіннотчики кивають мені руками...*

Врешті наш тато вернувся додому. Відслужив повних чотири роки старенькій Австрії та кілька тижнів Україні. Минуло йому 46 років, тому лишеа рушницю для молодих.

— З великою охотою, — каже до них, — послужу вам радою.

Але і дома треба і ради і помочі. Наше село навістила еспанська хвороба, «еспанка», як кажуть люди. Дідуньо дістав високу гарячку й виснажене старістю тіло не видержало напору хвороби. Мама прийшла з другої кімнати, де лежав дідуньо, і крізь гіркий плач сказала нам, що дідуньо помер. Ми всі також почали плакати. За тих чотири роки, коли тато був на війні, ми — діти — дуже липли до дідуня. Він був нашим дорадником у всіх наших, навіть діточих, починаннях. Він нам розповідав цікаві казочки. Це скінчилось. Дідуня немає в живих. Відійшов з цього світу останній романосільський Лопух.

Але грипа не задоволилась одною жертвою з нашої родини. Захворіла й бабуня. Її хвороба почалася так: дивлюсь, що бабуня не має сили піднести малого

---

* Про переживання цього моменту, я пізніше, в гімназії, написав був вірша, котрий кінчився так: »Батіг на плечах застиг крісом і босі п'яти притяглись, тризубом сонце ген над лісом сміялось хлопцеві до лиця«.

горшка. Прибирається нам варити кашу. Всипала до баняка круп, але мішає кописткою біля баняка. Біжу до мами й кажу їй це. Мама відгадала, що бабуня хвора. Положила її до ліжка й післала Стефаня до Збаража до лікаря «на слова».

— Розкажи лікареві, що бабуня має високу гарячку, трошки кашляє, є дуже слабенька і тратить орієнтацію.

Стефань поїхав. Я наблизився до мами:

— Чому кажете, що бабуня тратить якусь орієнтацію? Вона ані грейцара не хоче витратити. Скільки ми з Федьом мусимо напроситися, щоб дала нам яйце на цукерки.

— Ні, синку. Я вжила слово, котре Стефань все вживає. Це значить, що бабуня в своїй хворобі, в гарячці, не знає точно, що робить.

Стефань привіз повно ліків, що їх приписав лікар, відгадуючи, що це за недуга: дві пляшечки, порошки та ще щось. Ліки знизили гарячку, але кашель та кольки в боці не перестали. Стефань знову поїхав до лікаря і розповів йому про стан хвороби. Вернувся та привіз ще якісь ліки і п'явки.

— Що казав лікар? — питає мама.

— Каже, що це запалення легенів та олегочної. Там, де має кольки, треба їй приложити п'явки.

Мама виконала й це. З трьох маленьких червів виросло, за годину ссання бабуниної крові, три товсті кишочки. Але ані вони бабуні не помогли. Кашель збільшився, гарячка знову піднеслася. Бабуня вже не їсть нічого, тільки проковтує по ложочці чаю. За кілька днів немилосердна недуга положила бабуню до гробу.

Так за коротенький час наша бабуня Варварка пішла за дідуньом Степаном. Ми — діти — переносимо дуже важко такий наглий відхід з цього життя наших дідуня та бабуні. Ми дуже до них прив'язалися душевно. Тато був чотири роки на війні, а мама мусіла важко працювати. Отже ми були весь час з бабунею та досить часто з дідуньом. Все нам здається, що вони десь пішли й скоро вернуться. Але во-

роття немає з того світу. Кожного вечора молимося за їхні душі, щоб Милосердний Бог прийняв їх до свого царства. Вони жили побожно та в постійній важкій праці.

Ще на свято архангела Михаїла випав у нас перший сніг, а люди кажуть, що «святий Михайло на білому коні приїхав». Потім розтопився і ми могли знову виганяти овець на пашу. Але в грудні насипало снігу цілі кучугури й потиснув мороз. Сьогодні ми — діти, як на шпильках. Не можемо собі місця знайти. Бігаємо з хати на двір, то знову до хати. Вже перевернули ослін з макітрою, в котрій була потовчена в ступі пшениця на кутю. Щастя, що Мариня натовкла її більше, а то не було б куті...

— Що літаєте, як би вам хто перцю насипав до задку, — кричить мама. — Ми маємо стільки роботи, а ви, замість нам допомогти, ще й шкоду робите.

— Не дивуйся, — каже тато. — Сьогодні Святий Вечір. Діти нетерпеливі. Ти, Михасю, бери лопату, а ти, Федю, мітлу та йдіть ще трошки стежки про-чистити від снігу.

Чистимо-чистимо й зимно нам в руки. Крім того ми голодні. Сьогодні піст аж до свят-вечірньої вечері. Ось низеньке сонечко вже схилилося понад цвинтар. Ми знову приходимо до хати. Тут все змінилося: до скрині присунули ще стіл, положили тоненьку верству пахучого сіна, застелили довгим, вишиваним обрусом. Мама й Мариня кладуть книші, кутю, солодкі тістечка та інші присмаки. На кухонній плиті гріється смажена риба.

— Порахуй, Мариню, — каже мама, — скільки вже маємо страв. Мусить бути дванадцять.

Тато зі Стефаньом повикидали гній з-під худоби, почистили хліви, підсипали сьогодні спеціально ліпшого оброку, понапували. Мовляв, хай знає худоба, що сьогодні Свят-Вечір, що Спаситель народиться на світ. Мама одягла Катrusю в нову суконку, а ми з Федьом теж переодяглися в нове й облизуємося, по-

зираючи на принадні страви на столі. Входять тато й Стефань. Тато несе сніп пшениці, а Стефань ще в'язочку сіна. Сіно дає під стіл і трошки на долівку, а тато ставить пшеничний сніп на покутті, як дідуха. Над нашою стодолюю запалилася перша зірка. Мама засвітила на столі велику свічку.

— Ти готова, Ганнусю? — питає тато.

— Готова, правда, Мариню?

— Пора до свят-вечері, діти мої, — каже тато.

Тато сідає біля дідуха, мама біля нього, а потім Катруся та ми всі. Очі всіх нас звернені на тата. Це перший Свят-Вечір, коли тато вернувся з війни. Тато встає і ми всі: «Во ім'я Отця, і Сина, і Святого Духа, амінь»; тато хреститься, а ми всі за ним. Потім відмовляємо «Отче наш», «Богородице Діво», «Слава». Коли скінчили молитви, тато бере книша, робить знак хреста та відкраює цілушку. Дає ту цілушку до дідуха, кидає кілька зерен куті під сволок («щоб бджоли роїлися») і дає нам кожному трошки куті.

— Тепер тільки трошки, — каже. — Після риби, голубців та всячини, будете їсти кутю.

Ми ще не скінчили вечеряти, а вже під вікнами колядники. «Во Вифлеємі нині новина»... — чути дитячі голоси.

Після довгого Свят-Вечора, ніч була дуже коротка. Вже раненько нас побудили, бо їдемо на різдвяну Службу Божу до Киданець. В хаті метушня. Всі одягаються і кожний щось шукає. Мариня забула витягнути зі скрині свою новісеньку запаску. Тепер мусить переносити всі страви на стіл, щоб відчинити скриню.

— Подивіться, мамо, що вона робить! Все перевертає, — кричить Стефань. — Не можеш собі взяти іншу запаску?

— Ні, не можу. Я хочу цю нову, — відповідає розгнівано Мариня.

Мама одягла свою сиву чемерку, що її через чотири роки, як тато був на війні, не носила.

— Поодягайте тепло дітей, — каже тато, — бо надворі мороз.

До одних саней запряг тато сиву кобилу та гнідо-го коня, до других запряг Стефань стару булану та молоду, лису лошицю. Мама й Мариня їдуть з татом. Посадили між себе малу Катрусю. Ми з Федьом сіли на Стефаньові сани. Їде з нами також тітка Боруска. Об'їхавши дяківку, скручуємо ліворуч поміж Зосяковим та Кушловим подвір'ями. По боках снігу багато, але вузька дорога трохи прочищена, бо вивозили гної. Ось вже по правім боці бовваніють мури недокінченої церкви.

— Не чув ти, Стефаню, чи докінчуватимуть нашу церкву? — питає тітка. — Як би не ця проклята війна, була би вже давно готова. Тепер же наша влада в Збаражї й в Тернополі. Мала би нам допомогти.

— Не чув, тітко. Тепер наша влада має стільки клопотів, що не знає, де має голову. І тут в Галичині, і там на Великій Україні. Вороги з усіх сторін чигають на нашу державу, як круки.

Сани скриплять на снігу, лошиця підскакує та дзвонить дзвіночками на гнучкій шії. По лівім боці ми наємо нашу стареньку, дерев'яну церкву та мчимо за татом. Вже цілком розвиднілося. Ми над Киданцями. Тут дорога, між двома горбами, не прочищена. Треба з'їжджати до села через поле. Тато, як бачимо, щасливо переїхав. Стефань держить цупко віжки, але лошиця боїться йти понад кручу й пхається, як може, в другий бік. Нагло поштовхнула булану, одна санка виїхала на вищу купу снігу й ми перевернулися. Ми з Федьом покотилися по узбіччі та з великим реготом борсаємося в снігу. Тітка впала головою вниз і кожух та спідниця її закрили. Вона, бідна, тільки голими стегнами вимахує і не може встати. Стефань задержав коней і поставив тітку на ноги. За хвилину всі ми були знову на саях. Саме дзвонять до церкви, велично, торжественно.

— Нічого вам не сталося, тітко? — питає Стефань.

— Нічого, — каже тітка. — Тільки стидно мені, що я так неінтелігентно впала.

— Як би то було гарно, як би в нас все були свята! — зідхає Федьо. — Постійно їмо книші, капусту з ковбасою, пиріжки; Марина нас не отруєє тими осоружними задачами. Їмо, спимо й бавимося!

Має Федьо правду. Але ось Різдво вже минуло, «Стефана» відсвяткували ми вчора, бажаючи Стефаньові всього блага від Господа Бога та від його великого патрона — св. Стефана первомученика, а сьогодні вже останній день коляди. Ще є один святочний і веселий день. Цікаво, котрі колядники прийдуть перші? Звичайно приходять перші хлопці, потім дівчата, після них молодичі, а останні «хлопи». Все повно гамору, сміху. Ми вже не можемо дочекатись...

Аж ось скрипить хвіртка, дзвонить дзвінок, тупотять чоботи, струшуючи сніг. Відчиняються сінні двері й вже гомонить коляда: «Видів Бог, видів Творець, що весь світ погибає». Дзвенить прекрасний тенор ще одного Стефана Качалуби, напевно, нашого далекого родича.

Втихає коляда, а за нею: «З Різдром Христовим бажаємо вам щастя, здоров'я та довгого віку прожити. Христос Рождається!»

— Славте Його! — відповідає тато. — Просимо до хати!

По келішку горілки, по пиріжкові та щось «до дзвінка», і вже: «Бувайте здорові!»

Хлопці відходять, а на вулиці вже чути перлисті дівочий сміх. Це йдуть дівчата. Стефань відхилив хатні двері, а ми з Федьом заглядаємо з-поза його плечей. Це ж любо подивитися на ті личка, дійсно, «як кров з молоком».

«Нова радість стала, яка не бувала»... починають сопрани, а за ними підхоплюють терцетом альти.

Мама просить дівчат до хати, наливає якоїсь солодкої медовини та частує книшем з родзинками. Дівчата щебечуть, сміються, жартують... Але й вони спішать далі. Незадовго приходять молодичі. Найсміливіша починає: «Небо і земля нині торжествують»... Всі підхоплюють і дзвенить прадавня коляда на прославлення народження Христа-Спасителя, коли то

«ангели й люди весело празнують». І знову мама просить до хати й питає, котра хоче щось солодке, а котра «гостріше».

«А від пива болить спина, а від меду голова, дайте мені горілоньки, щоб здорова я була!» — сміється одна, повторюючи слова пісні. Мама їм дала, що котра хотіла. А ми з Федьом зауважили, що жінки п'ють інакше, як чоловіки. Кожна з них скрутиться плечима, коли перехиляє келішок.

— Це з жіночої соромливости, — каже мама.

Останні, вже підвечір, прийшли чоловіки. Заколядували дуже торжественно величну коляду «Бог Предвічний». Наші їх щедро почастували напитком і перекускою. Вони навіть хвилинку в нас посиділи, пожартували, перекинулися з татом та Стефаньом вістками про політичне положення та й відійшли. Тепер ми, діти, відчули, що свята скінчилися. Мама й Мариня почали прятати зі стола та скрині. Тато зі Стефаньом згорнули сіно, зв'язали його до в'язанки й відложили для худоби «на випадок хвороби». Ми дуже посумніли. Стефань нас потішає:

— За кілька днів Новий Рік. Знову буде весело.

З цею надією ми пішли спати.

Сьогодні зайшов до нас п. Зінґер, як каже наша мама. Переїжджаючи через село, зайшов подивитися, чи наша машина до шиття добре функціонує. Він її нам продав ще десь перед війною. Просить його мама дещо з нами з'їсти.

— Прошу, пане Зінґер, сідайте за стіл.

— Знаєте, пані Качалубова, — каже, — я називаюся Кац. Але всі мене називають Зінґер, бо я продаю машини фірми «Зінґер». Оповідать, що сам Зінґер вдумав цілу машину, але не міг знайти способу, щоб голка витягнула нитку з-під матерії. Так сильно над цим думав, що аж збожеволів і помер. Як бачу, ваша машинка ще шие добре.

Мариня саме шила на ній синьо-жовтий прапор.

Стефань збирається їхати завтра до Збаража на велику маніфестацію проголошення державности України. Він нам розповідає, що в Києві є вже наш український уряд та що галичани хочуть злучитися з Великою Україною.

— Ми ж один народ, — каже із запалом Стефань, — і творитимемо одну українську державу від Сяну по Дон.

Стефань приніс вже гарну витесану тичку й причіплює до неї прапор. Нараз каже:

— Тепер я не знаю, котрий колір має бути вгорі?

— Я не звернув уваги, — каже тато, — як його мають наші Усусуси, але я думаю, що синій колір треба дати нагору — це ж українське сине небо, а жовтий надолину — це наші золоті лани.

Так Стефань і зробив. Ми з Федьом поносили його по подвір'ю, потіпилися, але Стефань відібрав, боячись, щоб ми його не забрудили.

Ми ще спали, як Стефань ще з кількома хлопцями, були вже в дорозі до Збаража. Рано Мариня наганяє мене до навчання, але я постійно її випитую, що то буде в Збаражі, та коли Стефань вернеться. Мариня кричить на мене:

— Роби свої задачі! Я за годину-дві буду тебе перепитувати.

— Та він гарно читає, — каже мама.

— Читає гарно, дійсно, як би горох точив. Але пише, як курка лапою, а рахувати зовсім не вміє. Не вмітимеш ані снопів, ані кіп порахувати, — каже, обертаючись до мене.

Я вчуся, але весь час думаю про Стефаня: що там в Збаражі твориться та що він оповідатиме? Довгий був цей день. Але ось дзвонять дзвінки й сани влітають на подвір'я. Стефань зіскакує, нашою волею, як сонцем заллятий:

— Вже воскресла Україна! — кричить, вимахуючи батоном.

Тато усміхається і підкручує вуса.

— Народу, як маку, — продовжує Стефань. — Весь майдан на старій торговиці засипаний людьми.

Наше військо, цілий ліс наших прапорів, жіночі організації, діти з синьо-жовтими прапорцями. Кажу вам — воскресла Україна!

Недавно пас я товар на нашій сіножаті, що межує з киданецькими сіножатами. Відділяє їх тільки мала річка. Бачу, що на другім боці річки також «киданчури» (як ми їх називали) пасуть товар. Нараз два хлопці перелазять через річку і біжать в мою сторону. У кожного з них в руці грубий кий.

«Буде зле», — думаю собі. Біжу за моїми коровами і стараюся втікати з ними догори, до гостинця. Але корови зроблять кілька кроків і знову пасуться. Чую, що один з тих хлопців є вже за мною лиш кілька кроків. Обертаюся і підношу мою палицю на оборону. Той зупиняється, і я його питаю:

— Що хочеш від мене?

— Ти пасеш товар на наших сіножатах.

— Це наша сіножать.

— Що будеш з ним балакати? — кричить, прибігши, другий.

Перший замахнувся кием, щоб мене вдарити. Я відскочив і своєю палицею вдарив його по руці. Кий випав йому з руки. Він зігнувся, щоб його піднести. В цім моменті мій кийок вже був на його плечах. Але другий хлопчисько не дрімав. Він почав мене періцити по ногах та по спині. Я обернувся. В тій хвилині перший підставив мені ногу і я впав на землю. Вони обидва притиснули мене до землі:

— Піддавайся! — кричать.

Іншої ради я не мав. Обидва були більші за мене.

— Що від мене хочете?

— Твій ніжик, ремінець і полуденок.

«Вае віктіс».* Взяти від мене все, що бажали й пішли. Аж тепер я заплакав зі злості й сорому.

Ввечорі розповів я точно татові, що сталося.

---

* »Vaе victis« (лат.) — горе переможеним.

— Це, синку, півтурецьке плем'я. Воно войовниче і зрадливе.

— Чому півтурецьке, тату?

— Коли турки й татари плюндрували наші землі та мордували наш народ, то киданецьке населення не встигло втекти та сховатися. Турки старих повбивали, дітей забрали в ясир, хлопців в яничари, а дівчат зневажили. Після відходу турків, деякі, що їм пощастило сховатися, вернулися до села, а також з інших сіл поприходили молоді люди. Так то постало село «Скиданці», а потім «Киданці». Зневаженим дівчатам народилися діти з турецької раси. І тепер ще можна бачити в цьому ж селі хлопців низького росту, темнішої шкіри, з широкими носами та густими бровами.

— А Ромко, що хоче женитися з нашою Мариною так не виглядає. Він високий, блондин, з ривним, тонким носом? Як це?

— Бо Ромко не є потомок турків, Михасю.

На цьому татові пояснення скінчилися і ми з Федьом та Катрусеею смакували «андрутики», що Ромко Творищук з Киданець приносив нашій Марині.

Приносив Марині «андрутики» також пасерб старого Лучки. Раз каже мама до Марині:

— Прийшов післанець від старого Лучки, що хочуть в неділю прислати старостів. Тепер мусиш рішитися. І Лучка, і Творищук — це дуже поважні люди, заможні господарі. Дати «гарбуза» одному чи другому — це негарно, ба, й нечесно для нашої родини.

Мариня почервоніла, як півонія, опустила очі й мовчить.

— Ну, Мариню, мусиш рішатися! Двох зайців нараз не можеш зловити. Ми з татом тебе не силуємо. Але вийти заміж вже треба, бо прийшла твоя пора. А, може, ти когось третього любиш, про котрого ми не знаємо?

— Ні! — каже врешті Мариня. — Я думаю вийти заміж за Романа.

— А не жаль тобі буде такого великого, мурова-

ного дому в Лучки? Це найкращий дім в цілому селі.

— Часто в палатах сльози ллються, а в маленьких хатках люди щасливо живуть.

— Так бачу, що ти рішилася. Ми з татом дамо тобі батьківське благословення.

Після цієї розмови все прискіпшилося. Несміливий Роман Творищук з Киданець прислав старостів, що прийшли до нас з рушниками, а незадовго прийшов і старий Творищук, киданецький вїт. Мама поставила могорич і закуску. Після кількох чарок, старий Творищук обтер долонею вуса й каже:

— Старости мої вернулися з рушниками. Отже я «вось ту праве» думаю, що ти, Олексо, є згідний віддати свою дочку за мого сина. Ти знаєш... «вось ту праве» хочу сказати, що мій син одинак і все, що я маю, буде його. Тепер... «вось ту праве»... (При третім чи четвертім «вось ту праве» Федьо і Катруся не видержали придущувати сміх і розсміялися вголос. Мама вигнала їх з хати), я хотів би знати, — продовжував Творищук, — що ти даєш своїй дочці?

Тато усміхнувся, бо чекав на це питання; підкрутив вуса, поглянув на маму й каже:

— Ти знаєш, Іване, що я маю більше дітей. Я не смію скривдити ані одного. Не знаю ще, як ось ті молодші будуть вчитися. Отже, мушу дивитися на задні колеса, як кажуть люди. В кожному разі, не бійся, я не зроблю так, як то співають в тій пісні, що «На третій день по весіллю йде дочка по віно, сидить батько на порозі, виставив коліно»...

— Ну, але все ж таки я хотів би знати, — не відступає Творищук.

— Мариня наша дістане шість моргів поля, корову та кобилу.

Старий Творищук, видно, задоволений, бо підніс чарку «на здоров'я» і вже почали говорити про день вінчання.

— Почекайте, ви обидва, — перебила їх мама. — Ще ані заручини не були, а ви вже про весілля говорите.

— Та я «вось ту праве» і про це думав, — каже

Творищук. — Тепер не ті часи, щоб ми довго вовтузилися з заручинами. Мій Ромко зі старостами є тут. Вони є десь в другій хаті з Маринею і Стефаньом. Закличу їх і ось будуть заручини. Не так, Олексю?

— А ти що думаєш, Ганнусю? — звертається тато до мами.

— Та нехай буде вже так, — каже мама. — Піди, принеси ще ковбаси, солонини та пляшку. Я піду і їх всіх покличу сюди.

Я вибіг за мамою. Мама взяла мене за руку. Бачу, що щось хоче мені сказати, але покручує головою і каже ніби до себе:

— Той старий собі думас, що він в киданецькій громаді. Розкажує, як вийт. Ти, Михасю, — каже до мене, — біжи по Катериню стрийка Миколи! Вона має бути дружкою. А потім скоч по Мариню дядька Боруса. Вона має бути піддружкою.

Біжу й думаю, що мама не є вдоволена. Вона хотіла ці заручини приготувати краще. Старий Творищук заскочив її неочікувано. Але тепер, як він каже, не ті часи. Здається, правда. Розкажує Стефань, що поляки хочуть розбити нашу владу та поставити свою. М'єцько Маршалок забрав би наші поля... Ось вже подвір'я стрийка Миколи. Віктор напуває коней, а стрийко мастить смальцем чоботи.

— Слава Ісусу Христу! — вітаюся.

— Слава на віки! Що ти так задихався, Михасю?

— Я дуже скорецько біг. Мене післала мама по Катериню. В нас хочуть робити заручини.

Катериня, що саме стояла на порозі, це почула.

— Я вже одягаюся, — каже, — а ти, Михасю, біжи по Мариню Боруску та скажи їй, щоб принесла барвінок та інші квітки!

Коли я з Маринею Борускою вернувся додому, в нас було гучно. І на застеленій скрині, і на застеленому столі було повно мисок і полумисків з всячиною: кислі огірки, кисла капуста, сир, солонина, варені яйця, кілька пляшок та кілька боханців хліба. Повна хата дівчат і хлопців. Бачу, що я не дарма голосив людям, йдучи по дружки. Творищуківі старости

з рушниками, що їм наша Мариня дала при сватанні, Роман з вишиваною хустиною, що її також тоді дістав Чарки колувають, хліби та все «до хлібів» також. Після перекуски, старости бажають молодим всього добра, дівчата й хлопці співають.

Коли все втихомирилося, люди порозходилися, старий Творищук каже до мами:

— Та ти, Ганнусю, добра газдиня. Вірю, що твоя дочка така буде.

Потім договорилися про день весілля та про оповіді, і Роман з батьком та старостами відійшли, а мама каже:

— Оце, Олексю, наш перший іспит.

— Щастя, що це весілля вже врешті відбудеться і скінчиться, — каже Федько. — Ані побавитися з хлопцями нема коли. Весь час посилають щось робити; то води принеси, то бараболь, позамітай перед хатою, побіжи там, і так без кінця.

— Та я також не сиджу, — кажу йому. — Видиш, скільки мама і Мариня мають роботи?

Врешті прийшла субота. Солонина зі свині, що її тато вже перед тижнем заколов, посолена, ковбаси, кишки, сальцесони — пороблені. Багато з них, вже варені, чекають в коморі на полицях. Але головне — є спечений прекрасний коровай. Його наші тітки прикрасили якимись пташками. Ось тепер повна хата людей. Дівчата співають, пробують Маринині сорочки, спідниці, бинди... Інші плетуть вінки.

— Нащо аж два вінки? — питаюся.

— Один для молодої, один для молодого, — каже дружка Катериня.

— А чому один більший, а другий менший?

— Для молодого менший. Хай знає, що мусить жінку слухати.

Мала наша Катруся підскакує, всюди вештається.

— Не заважай! — каже мама.

— Мушу на все придивитися. Колись і я буду віддаватися.

Піддружка — Мариня Боруска сплела їй маленький вінок, з малими биндами і каже:

— Ось завтра йтимеш біля мене, як третя дружка.
Катруся аж підскочила з радості.

І це велике «завтра» дійсно прийшло. Це неділя, пам'ятна неділя для нашої Марині. Роман Творищук приїхав на прикрашенім, квітками та биндами, возі. З ним приїхали ще два вози з друзбами, старостами та родичами. Мама і тато, а біля них старий Творищук з жінкою, стають посеред хати. Мариня і Роман клякають. Тато бере образ Ісуса Христа, а мама образ Матері Божої.

— Дітоньки мої, — каже тато, — хай Всемогучий Бог злучить вас в одну християнську родину, хай вас веде на цьому подружньому шляху, хай нагородить вас здоровим потомством. Ми — родичі даємо вам наше батьківське благословення.

— Хай Матір Божа держить вас в своїй опіці! — додає мама.

— Амінь! — кажуть обое Творищуки.

Тато і мама роблять образами знак святого хреста над Маринею і Романом.

Після благословення довга процесія вибирається до церкви.

Як скінчилось вінчання в церкві, романосільські хлопці зробили перед нашою хатою так звану «перейму». Роман мусів «викупитися». Це «викуплення» зробила мама з тітками. Вони повиносили пляшки з горілкою та миски з ковбасами. Потім в обох хатах, і в шопі, позасідали гості за повні столи. Після їди музики заграли до танцю. Тут вже і я показав мос танцювальне вміння. Аж всі дивувалися. Роман танцює та приспівує: ...«А я з тої дівчиноньки зроблю молодичю!»

Недовго ми тішилися «воскреслою» Україною. Мої хлоп'ячі мрії, що поїдемо подивитися на вільний наш Київ, розвіялися, як туман. До нашого села поприбігали втікачі зі Збаража і розповідають, що там влетіли якісь озброєні польські банди, що рубають невинних людей. Наші хлопці зорганізували якусь

самооборону. Потім, як оповідає Стефань, прийшло наше військо з Тернополя і ту польську банду розбило. Але вліті насунули і до нашого села польські війська в синіх уніформах. Це, кажуть, армія якогось Галлера. Сум наляг на нашу родину, на наше село та на цілу Україну. Стефань каже, що Франція нас продала полякам, що ту польську армію ведуть французькі старшини.

— Але Україна не згине, — виголошує крізь сльози Стефань. — Я знаю, що знову витягну зі сховку наш синьо-жовтий прапор.

Стукіт у двері перервав його патріотичну мову. Тато відчинив двері. Це польський старшина чи підстаршина засалютував і почав щось татові говорити. Ми не розуміємо, про що йде мова, але тато, видно, розуміє, бо злегка киває головою. Старшина відійшов, а ми всі до тата:

— Що він хоче?

— Хочє заквартирувати в нас двох вояків.

— Ти його розумієш? — питає мама.

— Розумію. Я ще рекрутом служив з поляками і тепер зустрічався з ними на війні.

За якийсь час прийшли два вояки: один високий і сильний, другий маленький і щупленький.

— «Дзеньдобри», — пищить малий. — «Дзеньдобри», — повторяє, як відгомін, за ним великий.

— Не дзінькай, бо порозсипаш, — каже півголосом тато, а вголос:

— Добридень!

Так почалася в нашій селі польська окупація. Ми, діти, мало ще розуміємо політичну ситуацію, але, дивлячись на смуток родичів і Стефаня, також посумніли й уникаємо польських вояків, як біди. Але вже першого вечора стали ми свідками живої дискусії між татом і малим вояком. Я не розумію добре малого, але з татових слів додумуюсь, про що йде мова.

— Ми не є жодні «русини», — каже тато, — але українці. Русини — це наша давня історична назва. Ось і ви були колись «ляхи», а тепер ви себе називаєте «поляками».

Малий вояк почав щось дуже нагнівано до тата говорити. Великий взяв його за рукав і каже: «Не пискуй! Бендзеш мял час писковаць, як бендзеш дзядем, под косьцьодем».

Очевидно, що малий продовжував свої теревені.

— Ви нас ображаєте, — каже тато. — Я піду зі скаргою до вашого начальника.

— Я його сам покараю, — каже великий.

Він вхопив малого за ковнір і викинув надвір.

Тато ані не засміявся, але ми — діти, маємо велику радість.

Одного ранку прибігає до хати Стефань і каже до тата:

— Наша лиса кобила, ця маринена, прив'язана до військового воза.

— Де? — питає тато.

— Та на подвір'ї.

Тато зі Стефаньом з хати, а ми за ними. Дійсно, на нашому подвір'ї стоїть прив'язана до військового воза наша лиса кобила, та, що її тато був дав Марині, як посаг. Тато до «наших» вояків:

— Де ви взяли цю кобилу? Це ж наша кобила.

— Вона паслася, — каже малий, — аж там, під третім селом.

— Де не паслася б, але кобила є наша і ви негайно мені її віддайте.

Малий подивився на великого:

— «Вруць му!» — каже великий. — «На тржецей вйосце коня украдл, а до того господаржа, цо єго конь, пшивюдл».

Ще цього дня відвів Стефань кобилу до Киданець. І Роман, і Мариня дуже журилися. Вони не знали, де ділася кобила.

— Чудні діла Твої, Господи! — каже тато. — Ми так надіялися, що наші прийдуть визволити нас від поляків, а тут ще й наші йдуть разом з поляками. Це правда, що йдуть проти москалів, які заняли вже цілу Україну; але я полякам не вірю.

— Я не вірю, тату, ані полякам, ані москалям, — каже Стефань.

Як ми пізніше побачили, Стефань говорив правду. Це діялось десь весною. А вже літом поляки втекли на захід, а до нас насунули якісь дивні банди: босі, обдерті, голодні. Це, кажуть, якісь «большевики». Вони кричать, що хочуть будувати українську комуністичну державу. Покищо крадуть, що їм під руки попаде; покрали навіть горшки з плота.

Сьогодні тато зі Стефаньом косять ярчміль «За ставком». Мама в'яже, а я загортаю граблями. На сусіднім полі косить Дмитро діда Боруса. Коло полудня Дмитро кличе:

— Олексо! Не видів ти когось на долині нашого поля?

— Ні, не видів, — каже тато. — А що сталося?

— Та хтось взяв мені мій полуденок з торби, а до неї напхав повно газет.

— А диви! А що пишуть в тих газетах?

— Пишуть: «Пролетарі всіх країн єднайтеся!»

— А де, Дмитре, біля твоєї торби? — каже тато.

Засміялися та попросили Дмитра до нашого полуденку.

Киданецький ліс починає вже трошки жовкнути. Верхів'я беріз, грабів та дубів вже золотяться в проміннях заходячого сонця. Тільки вище, під Сапарихою, густі ряди смерек та ялиць гордо чорніють. Ми зі Стефаньом виїжджаємо з ліса, бо зголодніли. Вже три дні й три ночі ховаємось з кіньми. Большевицькі банди вертаються за Збруч і рабують все, що попало. Сьогодні прийшов зі села сусід Кушла і каже, що все втихомирилося, большевики не показуються, але вже показалися на конях польські військові жандарми.

— Як бачу, Михасю, — каже Стефань, — поляки поділилися з москалями українськими землями. Москалі від Збруча, а поляки по Збруч, як перед тим Австрія.

— А що сталося з українським урядом та українською армією? — питаю.

— Український уряд мусів втікати, бо українська армія розбіглася або перейшла до большевиків, тобто, москалів.

— А як то, що поляки не перебігли до москалів, ані не розбіглися?

— Бо поляки знають, хто вони та чого хочуть. В єдності, Михасю, сила. Цю польську свідому силу побачив західній світ і допоміг полякам.

Ось так ми сумно балакали зі Стефаньом, поки доїхали додому. Осінній день кінчиться нагло, хоч хмаринки на заході ще жевріють вугликами. Коли ми ввійшли до хати, мама вже засвітила лампу та каганець. Лямпу поставила на стіл, а каганець на гзимс грубки над кухонною плитою.

— Голодні, хлопці мої, правда? — каже тато. — Ну, ходіть їсти.

Мама вже поставила на стіл дві миски борщу.

— А нашу корову взяли москалі, — розказує мала Катруся. — А друга їм втекла.

— Взяли корову? — питає Стефань.

— Взяли, — каже тато. — Та це нічого. Це мене не болить. Болить щось інше.

— Я знаю, тату, що вас болить. Ось тепер ми з Михасем про це говорили. За що ж нас Господь весь час карає, — каже сумно Стефань. — Чи ми гірші від поляків чи москалів? Москалі весь час мають свою державу, а поляки вже ось знову матимуть. Ще й нашими землями розділюються.

Тут хтось постукав до дверей і входить до хати. Це молодий лісний інженер з Віденського університету, стрийка Михайла син, Теодор.

— Дай, Боже, добрий вечір! Я по дорозі вступив, щоб вас навідати.

— Доброго здоров'я, — відповідають наші. — Сідай, Федю! Ти кажеш, що «по дорозі», — продовжує мама. — А що нового у Цебровських? (Ми знаємо, що він думає заручитися з панною Цебровською).

— Там також дещо порабували, порізали курей та гусей... Значить, що вони ще добре обійшлись. Оповідать, що в Збаражі було гірше...

— «Доборолась Україна»... — тато повторює сумно слова Шевченка. Він приніс з війни в наплечнику «Кобзаря» і дуже часто його перечитує. — Саме наш Стефань, — продовжує тато, — питає, чи ми гірші від наших сусідів — москалів і поляків, що ми не можемо здобути собі волю? Добре, Федю, що ти прийшов. Ти йому на це питання краще відповісиш.

— Після прикладів з нашої історії та після теперішніх подій — ми є багато гірші, — каже стрийків Федьо. — Відвічна неволя ще погіршила наші душевні прикмети. Наша шляхта, ради гонорів та матеріальних користей, нас покинула. Її слідами пішло багато наших учених, культурних і політичних працівників. Заляканий нарід, без провідників, загубив на чорному шляху історії почуття своєї національної відрубності, почуття національної гордості. Його члени зістали «тутешніми», «православними», евентуально «малоросами». А це вже вистачило, щоб в деяких моментах історії той нарід збудився на голос сильнішої особистости з його верств і запалив національну пожежу. Так було за Гетьманщини, Запорозької Січі... Але національна свідомість, рація національної державности були ще затуплені. Тому програв Мазепа. Запорожці та козацька старшина його не зрозуміли та не піддержали. Крім того москалі, змішавшись кровно з півдикими народами, є драпіжні, більш воєвничі, а — головне — вміють послухати своїх вождів, своїх царів. Ми є великі індивідуалісти. В гарячих моментах історії боремося за провід. Тоді нарід не знає за ким має йти. Ось тому ми тоді програли і пішли більше як на два століття в ярмо. Тепер була знову величезна нагода збудувати свою національну державу. А бачите, що сталося. Московсько-большевицька пропаганда була сильніша від нашої приспаної, заржавілої національної свідомости. Так, покищо — ми є гірші. Але ми вже не є на смертній дорозі. Нас захорили наші великі пророки, Тарас Шевченко, Іван Франко, Котляревський, Леся Українка та інші... Ні, ми вже не згинемо...

Стрийків Федьо замовк. Каганець на грубці бли-

мав сумно, як за помершими нашими державними ідеалами. І тато, і Стефань, і мама мовчали. Напевно кожний думав: що далі робити? І я так думав, а свою думку сказав підсвідомо вголос:

— Ми мусимо робити так, як робив М'єцьків тато. Він ходив кожного ранку під нашу церкву молитися за Польщу. І бачите, має Польщу.

Всіх заскочила моя несподівана мова. Вони дивилися на мене, малого ще хлопця, що сидів біля мами на ослоні, і ані не думали, що я слідкую за їхнім кожним словом. Тепер не знали, що на це мають сказати. Нарешті тато, зідхаючи, каже:

— Правда твоя, Михасю. За свободу України треба молитися... Може не так, як М'єцьків тато, старий Маршалок, бо ми вже з самого досвідку в роботі. Але за Україну ми молилися. Тільки, синку, молитва без діл е суха. Мусимо за Україну молитися і для неї працювати — усвідомлювати нарід. Мусимо за неї боротися.

На кожному кроці вже видно й чути драпіжні па-зурі польського орла. Наше село вже називається «Романове Сьоло», а сусідні села «Куйданце», «Максимуфка», «Романуфка» і т. д. Стефань: Цікаво, чи змінили село Кобиволоки на «Клячоцьонгі»? Всі оголошення по-польському. Люди не розуміють, перекручують і з того виходить часто ціла баламута. Деякі сільські гумористи вже й сміховинки повідумували. Питає один другого: Знаєш, як називається по-польському їжак?

— Ну, та як? — питає другий.

— Кактус походови.

Сміються, аж за боки беруться, а з ними весь гурт людей, що з цікавості пристали до тих, розсміяних.

— Ну, це ще нічого, — каже другий. — Але чи ти знаєш, як називається по-польському слонь?

— Ну, як? — питає перший.

— Крова з саксофоном...

Знову сміх. А коли трохи втихомирилося, старий Шабатура питає:

— А що то таке саксофон?

— Це така труба, вуйку. Подібна до нашої трембіти, тільки коротша і бляшана.

— Та якже ж корова може на тім саксофоні грати?

— Польські корови вже такі: одна грає на саксофоні, а інші прямо масло роблять...

— Що тарабаниш такі небиліці, — каже Шабатура. Він сплюнув та й пішов.

Знову сміху та галасу. І молодий Берко сміється.

— Ти, Берку, продаєш содову воду, — каже перший гуморист. — А ти знаєш, як вона по-польському називається?

— Думаю, що також так.

— Та де там. Содова вода називається по-польському «вода з вятрем».

До гурту приступив Панько з долішнього кінця:

— Добре вам сміятися, а мені до плачу приходиться.

Сміх затих.

— Що тобі сталося, Паньку? — хтось питає.

— Як знаєте, большевики зробили були з мене якогось комісаря. Я мусів розподілювати працю. Я не хотів нашого дідича — Шульбана давати до тяжкої праці й післав його пасти громадських свиней. Це ж найлегша праця. Але тепер біда. Мені не вистачає сіна. Пішов я до нього, щоб мені продав трохи сіна. А він до мене, як визвірився: Я, мовляв, свині пасти, а ти мое сіно їсти? Не хочу! Не хочу!

— Не журися, — каже Малий Іван (це Івана Лучку так називають, того, що має обійстя зараз за Захарчуковим), — я маю цього року досить сіна. Прийди та візьми собі. Ти добре тоді зробив, що післав Шульбана свині пасти, бо він сам свиня.

— Ну, діточки мої, — каже тато, — ви всі троє підете до школи. Польська влада дозволила відчинити школу. Вже й учительку прислали. Це полька, але говорить по-українському. Вчитиме також по-українському.

— Звідки вона? — питає мама.

— Я думаю, що десь звідси, з котрогось з наших сіл. Тільки римо-католичка, а це для них полька.

Так ми всі троє — мала Катруся, Федьо і я — опинилися в школі. Насходилося тут повно дітей від сьомого до чотирнадцятого року життя. В класі був такий рейвах, що бідна вчителька мусіла закликати собі в допомогу кількох батьків. Прийшов і наш тато. Він на військовий спосіб утихомирив дітей. Потім разом з учителькою розділили нас всіх на дві частини: на таких, що вмють читати й на таких, що ще не вмють. Віку тут не брали до уваги.

Вже в перших днях я зайшов у конфлікт з учителькою. Перший раз за вислів «українська» мова. Вчителька починає нас вчити граматику:

— «Руська» мова, — каже, — має 33 букви.

Я зараз же запротестував, що не «руська», але українська мова. Вчителька дивиться на мене широко отвореними очима. В класі настало тихо, хоч мак сій. По хвилині вчителька каже:

— Урядово існує тут тільки «руська» мова. Мусимо придержуватися урядового розпорядження.

У другий конфлікт зайшов я з іншої причини: передо мною в лавці сидить Шульбанова внучка. Гарне, чорняве дівчатко з двома довгими косами. Не знаю з яких причин, але вона все мене «зачіпає». Моя мама каже, що це тому, що я їй подобаюся. Так чи інакше, але вона мене постійно гніває. Ось весь час пхає свої довгі дві коси на мої книжки чи зшитки. Вчора розмазала ними мою, чорнилом писану, задачу. Я, в злості, схопив ті коси й зачав їх тягнути «гайта» і «вісьта». Дівчатко закричало з болю, а вчителька викинула мене з класу. Очевидно, що на перерві все між мною і дівчинкою поладналося.

Після одного місяця навчання в школі, кажу я татові, що я там не маю що робити. Я все те, що учителька вчить, знаю. Тато каже:

— Я вже над цим думав і в тій справі був я в Киданцях та договорився з учителем Пастернаком, щоб тебе приготував до гімназії, і то прямо до другої кля-

си, бо ти, хлопче, вже матимеш дванадцять років. Отже мусиш за один рік «перескочити» всі нормальні кляси та першу клясу гімназії.

Привіз мене тато до вчителя Пастернака, що живе на долішньому кінці села. Учитель подивився на мене й питає:

— Так що, Михайле, хочеш вчитися?

— Хочу, — кажу.

— Тоді берімося до роботи.

Від того дня ходжу кожного ранку три кілометри пішки до Киданець, до вчителя Пастернака. Торбинка з книжками через плечі, в руках міцний, буковий кийок, бо тут пес при кожній хаті. Гавкають, але не приближуються; мій кийок викликує в них респект. За якийсь тиждень вже й пси до мене привикли. Навіть хвостами вимахують приязно на привітання. Як дуже погана погода, то я сплю в Марині. Але тут вже двоє маленьких дітей: Ганя і Олюся. Вночі, як не плаче одне, то друге. Крім того хата в них маленька. Старий Творищук придбав багато поля, але на будівлі жалувал грошей. І хата маленька, і стодола, і хлів. Коли Мариня прийшла там за невістку, то в хаті було три стільці. Мариня розказує, що в перших днях заїснувала під час обіду неприємна ситуація. Стара Творищукова, себто теща, є спаралізована на один бік і тому майже постійно сидить на одному стільці. В полудне подає Мариня обід на стіл. Старий Творищук і Роман сідають на два інші стільці. Мариня не має стільця. Старий набирає борщу й каже: — На горіщі ще є один стілець.

Це повторювалося кілька днів. Врешті Мариня мала того досить. Вона поставила борщ на стіл і скоренько сіла на один з вільних стільців. Старий і Роман дивляться один на одного, хто з них має сісти на останній стілець? Тоді Мариня каже:

— На горіщі ще є один стілець...

— Я, «вось ту праве», хотів сказати Романові, щоб приніс той стілець, — каже старий.

Роман приніс четвертий стілець і всі разом засміялися.

Йдеться мені тепер веселіше до Киданець, бо маю товариша. Старий Зосяк пішов за прикладом нашого тата й післав свого сина Олексу до вчителя Пастернака, щоб його приготував до першої кляси гімназії. Олекса є від мене два роки молодший і має час.

Між Романовим Селом і Киданцями веде звичайніська пільна дорога. Коли паде дощ, порох обертається в болото. Тому ми втішилися, як мороз зціпив землю і ми можемо чимчикувати по сухому шляху. Але як випали сніги, прийшла заметіль і вирівняла все — і дорогу, і поля, закрила овид, — важко нам приходиться боротися зі снігом. До того ж, легко збитися з дороги, бо вона «гола», без дерев. Тепер возять нас. Раз тато або Стефань, а раз старший Олексів брат. Цікаво, які Зосяки мають коні. Вони бурі й високі-високі. Каже Олекса, що він не може сам видрапатися на їхнього коня. Сьогодні Олексів брат привіз нас до Киданець, а після навчання маємо вернутися пішки.

Вийшли ми зі села й тупцюємо в глибокому снігу. Чуємо за нами дзвінки. Якийсь вуйко їде на санях.

— Вуйку, — просимо, — підвезіть нас трошки!

— Не видите, що коні застрягають в снігу? Не смійте чіплятися за сані!

— Вуйку! Ми також застрягаємо.

— Не чіпляйтеся, бо битиму батогом!

Трошки вище за селом ми побачили вузеньку стежину, витоптану пішоходами.

— Біжім, Михасю, — каже Олекса. — Ми його не пустимо через наше подвір'я.

І дійсно, ми побігли скоріш, ніж вуйко доїхав на санях. В'їзд до Романового Села, між Зосяковим подвір'ям і Кушловим, є зав'язаний по береги снігом. В'їхати до села можна тільки через Зосякове подвір'я. Добігши до воріт, Олекса перекинув жердку й замкнув переїзд.

— Що ви, хлопці, подуріли, — кричить вуйко. — Та куди я переїду?

— Це нас не обходить, — каже Олекса. — Це

наше подвір'я. Які ви були з нами, такі ми тепер з вами.

З хати вийшов старий Зосяк.

— Що тут діється, хлопці? — питає.

Олекса розказав йому, що той вуйко не хотів нас взяти на сани.

— Я ж не знав, що це ваші хлопці, — оправдується вуйко.

Старий Зосяк усміхнувся, відтягнув жердку:

— Ну, переїжджайте, але на майбутнє підвезіть дітей.

Я не знаю, звідки взялися в Романовім Селі римо-католики. Є їх кільканадцять родин. Тато мій каже, що це напевно ще з часів т. зв. королівської Польщі, коли майже ціла Правобережна Україна сюди належала, а в селі не було тоді нашого священика. Польські ксьондзи хрестили тоді наших дітей і так робили з них римо-католиків. Тоді, каже тато, був великий тиск на нашу церкву. Поляки хотіли знищити наш обряд, поробити з нас римо-католиків, тобто, після них, поляків. Це їм, очевидно, не вдалося. А ті римо-католики, що є в нашому селі ані не знали, що вони римо-католики. Так було і з мою стрийною — жінкою стрийка Миколи.* Оповідає стрийко, що коли вони зі стрийною рішили одружитися і пішли до нашого парохіяльного уряду, то аж тоді стрийна дізналась, що вона римо-католичка. Рана була глибока, але вона досить швидко загоїлася, бо їх повинчав наш священик, і всі діти були похрещені в нашій церкві й життя моїх стрийків поплило звичайним руслом. Але близна у стрийковім серці осталася глибока й чутлива. Ось тепер, коли польські урядові чинники звернулися із закликом до всіх римо-католиків, щоб приголосилися, бо вони хочуть побудувати для них

---

* Цю родинну історію я описав в новелі »Історія — справа буденна«, що була надрукована в колективній праці »Розмова сторіч«, під редакцією Івана Мадяцького в Пряшеві.

римо-католицький костюл, рана у стрийковім серці знову відкрилась. Хоч стрийна ніде не голосилася, далі ходить до нашої церкви, стрийко не є спокійний. Цей його неспокій обернувся у великий страх і лють, коли докінчили будувати костюлок й заповіли в ньому на наступну неділю перше римо-католицьке Богослуження. Стрийко ходить цілими днями, як не свій. Часто посягає рукою поза ікону-образ, витягає «Кобзаря» і читає-читає... Так читають тільки молитовники, як стрийко читає свою улюблену книжку. І не одну сторінку скропив старий сльозами...

Діти та стрийна не могли не помітити, що стрийко щось не тее.

— Що тобі, Миколо? — питає стрийна.

— Нічого, а що мало би бути? — відгризається стрийко.

— Як нічого? Кажи, що тобі!? Ходиш, як не свій.

— Жити не дають. Хочеш жити, щоб життя було, як душа... а воно, от, бачиш...

— Не викручуйся! Ходиш надутий, як сова на дощ. І ані гу, ані му.

Стрийко не відповів.

Так надійшла неділя.

Загули могутні дзвони в нашій церкві. Задзеленькав їм у відповідь невеликий дзвін з косячилика. Все було розраховане на ефект. І до певної міри було напружене ціле село: цікаво, хто з тих восьми-десяти римо-католиків куди піде.

Хати димилися по-недільному — голубим димом у голубу вишину літнього неба. Але з комина стрийкової хати димилося якось інакше, ніж в попередні неділі. Дим чорніший і не йде вгору, а клубиться. Видно, що стрийко нервово кладе в піч дрова та розгортає вугілля...

— Ти ніби хворий, Миколо. Що з тобою? — питає стурбовано стрийна, бачучи, що він час-до-часу опускає голову в долоні жилистих рук.

— Щось... ніби... — ледве пробурмотів стрийко.

— Ну, тоді йди до постелі, не йди сьогодні до церкви, — радить добродушно стрийна.

— А де мені йти? До костьола, чи як? — несподівано вибухнув він і губи в нього нервово засіпались. Стрийна стала, як вкопана в землю.

— Як хочеш, — відповіла.

Та, мабуть, щось блиснуло в неї в голові, і вона додала:

— А чого ти сваришся?

— Бо, думаєш, не знаю, куди тебе несе?

— До церкви.

— Але якої?

— Як то — якої?

Тут вона напружено заткнулась. А потім розсипалась гучним сміхом.

— Ах ти дурний... ой, бо дурний ти, Миколо...

— А ти не дурнуйся... кажи, до якої!? — напружено й суворо каже стрийко.

— Як, до якої? Та чей же не до костьола, а до нашої церкви... Ти, та за те такий, як той качан із квашеної капусти...

Та стрийко розгладжував перед дзеркалом вуса.

— Ну, так ходім, щоб не запізнитися, — каже вже усміхнений до жінки.

Багато праці має зі мною учитель Пастернак. Вчить мене української граматики, вчить мене граматично говорити. А для мене це важко. Коли я щось переповідаю, то весь час помиляюсь і говорю романосільським говором. Пастернак мене поправляє: — Не говори «головом», «ногом», але головою, ногою. Або сміється з мене, коли я йому розкакую, що «яким надбіг, трохим не впав, малом я ся не забив»...

— Ти кажеш, Михайле, що Яким надбіг, Трохим не впав, а ти мало Яся не забив. Хто це той Трохим? Хто це той Яким? Якого Яся ти не забив?

Я зрозумів. Тепер учитель дає мені вчитися напам'ять цілі оповідання і таким способом я привикаю до граматичної мови. З рахунками маю клопоти, але латину засвоюю собі досить добре. Сьогодні Мариня Боруска принесла букетик рож, а я їй кажу:

— Пуелля розам амат.

— Що це за теревені? — питає мама.

— Це по-латинськи значить: «дівчина любить рожу», — кажу з гордістю.

Дещо я «лизнув» з ботаніки, дещо з зоології, і так пройшов рік, як батогом луснув. Треба їхати до Тернополя на іспити. Учитель Пастернак мені наказує бути уважним, роздумувати перед кожною відповіддю. Але того матеріялу назбиралося стільки, що мені аж голова ходором ходить.

Привіз мене тато до Тернополя. Коні з возом лишаємо зараз при в'їзді до міста у знайомого жида-торгівця і вибираємось далі пішки. Я в Тернополі не був від того часу, коли мене мама несла на плечах до лікаря. Тому розглядаюся навколо. Тато підганяє, щоб не спізнитися на іспити. Ось і вулиця Костюшки. Прискорюємо кроки й шукаємо гімназійної будови. Аж майже при кінці цієї вулиці, де вона починає опускатися вниз, бачимо по лівім боці велику будову. На ній, над дверима, еліпсоїдна, бляшана таблиця з білим польським орлом. Довкола орла напис: "Państwowe gimnazjum z ruskim językiem nauczania". Під ним, в середині: «Державна гімназія з руською мовою навчання».

Я вже добре обізнаний, завдяки братові Стефаньові і родичів, з політичною ситуацією нашого народу під Польщею та з політичною термінологією, але все таки гострий біль стиснув моє серце, дивлячись на цей напис. Думаю, що тато має те саме почуття, бо кивнув головою, а мені каже:

— Йдем до середини.

Відчиняємо тяжкі двері й входимо. Старий сторож показує нам палицею, що треба йти на перший поверх. Тут наскодилося більше таких кандидатів, як я. Оглядаюся несміло. Та ось відчиняються одні двері й з них виходить один старший пан з папером в руці. Все навколо втихло. Він читає ймення хлопців. Багато з них приголосилося. Він відчинив двері одної кляси й каже їм іти туди. Я остався ще з одним хлопцем.

— Чому мене не кличуть? — питаю тихцем тата.

— Почекай! Побачимо.

Дійсно, за хвилинку, вийшов другий старший пан і мене з тим хлопцем закликав до іншої кляси.

«Значить, ми обидва здаємо іспити прямо до другої кляси», — відгадую.

Посадив мене до першої лавки при вікні, а другого хлопця біля дверей.

— Тут маєте, хлопці, папери, — каже й дає нам по аркушові. — Я вам напишу на таблиці три теми. Можете собі одну з них вибрати й написати на цю тему задачу. Задача недовша, як на одну сторінку.

«Що це значить „тема“? — думаю собі. Я такого слова не чув від учителя Пастернака». Але скоренько догадався, бо професор вже написав на таблиці й каже:

— Ось перша тема: «Наше село». Тут напишіть назву вашого села, над якою річкою воно лежить, як далеко від нього до повітового міста тощо.

Друга тема: «Літо». Тут опишіть, які роботи роблять селяни вліт?

Третя тема: «Чому я люблю свою рідну мову»?

Я взяв третю тему й вилляв до неї всі думки, що я їх почув від моїх родичів, Стефаня та Марині:

«Я люблю свою рідну мову, бо нею говорили мої діди й прадіди; бо нею говорять мої родичі й ціла моя рідня, бо нею говорить весь наш великий нарід; бо нею молюся до Бога; бо нею співаю пісні; бо це найгарніша мова на цілім світі і так далі».

Написав того майже на цілу сторінку й перший заніс професорові. Сів я в лавку й зором слідкую за професором, котрий вже читає мою задачу. Потім кличе мене до катедри й каже:

— Думки гарні, інтерпункція трохи слабша, а письмо некаліграфічне. Назагал — добре.

З математики йшло досить слабо, з ботаніки та зоології досить добре, але я якось помішав терміни «фльора» і «фавна». З латини добре, і т. д. По обіді оголосили вислідки: я здав іспит й мене прийняли до другої кляси гімназії.

— Тепер підемо на хвильку до церкви подякувати Господеві та вертатимемось додому, бо мама напевно дуже нетерпеливиться, що з тобою.

Польські уряди вже почуваються на «Кресах всходніх» як у себе вдома. Всіх наших колишніх вояків українських армій вже «муштрують» в польській армії, а тепер вже кличуть молодих хлопців на вербування в рекрути. І наш Стефань має йти до «асентерунку».

— Я до польського війська не піду, — каже. — Щось мушу видумати...

— А ти добре бачиш? Та ж тебе боліли очі?

— Та боліли... — каже Стефань. — Я ж довго лікувався і давав собі краплі, що їх мені приписав лікар. Але тепер не болять...

— Але ти все втікаєш з хати, коли я цибулю розкроюю... — каже мама.

Стефань задумався. Щось йому блисло в голові, бо він усміхнувся якось дивно й каже:

— Я вже знаю, що зроблю.

— Жадних дурниць, Стефаню! — каже мама.

Стефан знову тільки по-гунтцвотськи посміхнувся.

Вечір, перед вербуванням в рекрути, хлопці посходилися перед корчмою. Є їх кілька річників, що дістали покликання. Є між ними й наш Стефань та Шмендлів Абрум. Ми з Федьом стоїмо при плоті старої Берчихи й обсервуємо рекрутів. Деякі з них вже були в корчмі. Виходять підбадьорені й підспівують:

«Бодай тебе, дівчинонько,
Куций пес загавкав,
Чому ти ми не сказала,
Що я ся засмаркав».

Інший почав на патріотичну нуту:

«Не пора, не пора, не пора,
Москалеві й ляхові служить»...

Абрум підходить до Стефаня:

— Стефаню! Не дай мені пити горілки! Дуже прошу, не дай мені пити! Знаєш, коли я п'яний, я проклинаю навіть нашого Мойсея.

Стефань притакнув головою. Але за хвилину вийшов один рекрут з корчми й докінчує пісню:

«...Йди іди, качурику, додому,
Продам тебе жидові рудому»...

Хоч Абрум не носив ані бороди, ані пейсів, все-таки слова пісні його діткнули. Він скрутився на обцасах і скочив до корчми. Стефань за ним.

— Абрум! Абрум! — кричить від порога. — «Кимей гір!» (Ходи сюди).

Абрум послухав і вернувся. Видно, сподобалось йому, що Стефань сказав це «їдш».

На вулиці почалися співи та півп'яні вигуки. Стефань побачив нас і післав додому.

На другий день вранці, кілька возів повезло рекрутів до Збаража. Поїхав наш Стефань і повіз на нашому возі ще кількох хлопців. Довгий був цей день для нас дома. Тата не береться робота, а мама весь час заглядає у вікно, чи Стефань не вертається. Аж підвечір вже здалеку почулися юнацькі співи.

— Вертаються рекрути! — кричимо з Федьом.

Всі вибігли перед ворота. Ось перший віз галопує на долішній кінець села. Хлопці вимахують руками й співають. Потім другий. Аж третій віз повернув в наш бік. Це наш Стефань. В'їжджає на подвір'я. Всі хлопці зіскакують з воза, сміються, підспівують. Видно, що не один келішок горілки продав корчмар в Збаражі. Стефань також веселий. Ми всі дивимось на нього, а з наших очей сипляться питання: «Взяли тебе, чи ні?» Мама має повні очі сліз.

Нарешті чужі хлопці відійшли й мама не видержала:

— Так що, Стефаню, взяли тебе чи ні?

— Ні, не взяли! — сміється Стефань. — Казав доктор, що я маю трахоми в очах.

— О, Господи! — злякалася мама. — А де ж ти її взяв?

— Ось тут, мамо, — каже Стефань і витягає цибулю з кишені.

★

Мама й тато поїхали до Тернополя і ввечорі вернулися. Тато каже:

— Знайшли ми для тебе, Михасю, станцію.

— У кого це буде? — питаю.

— У старого дяка, при Манастирській церкві. Там буде більше хлопців. Ось так буде тобі веселіше.

— Дяк трохи «бурмило», — каже мама, — але дячиха молодша й досить приємна.

Вакації дуже швидко минули. Наблизився день початку нового шкільного року, тобто, перше вересня 1922. Один день перед тим привезли мене родичі до Тернополя, до старого дяка. Дяківка при Манастирській церкві досить простірна. В одній більшій кімнаті примістила мене дячиха разом з двома старшими хлопцями. Більший — це Кметь, менший — Кметик. В сусідній кімнаті примістила дячиха двох братів — Букатів. Вони дещо старші від мене, але менші ростом. В третій кімнаті живе сестра Кметя. Вона ходить до дівочої гімназії Рідної Школи. З неї мусить бути великий обсерватор. Вже перший день нашої знайомости зауважила, що я маю досить короткі штани. Я ані про це не думав. Аж тепер дивлюся і бачу, що справді мої штани сягають тільки до половини підстегна. Я підріс через літо.

В школі назбиралося багато хлопців до другої кляси. Тому нас поділили на дві кляси: друга «А» і друга «Б». Я попав до другої «А». Бачу, що між моїми однокласниками я досить високий. Наш господар кляси — проф. Лукасевич, примістив нас після зросту. Мене посадив до передостанньої лавки. За мною, в останній лавці сидить Нагаджина, трошки вищий і старший за мене. Він постійно гладить своє тверде, як щетина, волосся, зачесане на «їжака» й повторює щось в роді «сюр». Каже мені, що це по-англійськи. Його тато є в Америці. Передо мною си-

дять Пашук, Пасіка, Квасницький, Паламар, Марцюк, Вітошинський та інші, що їх прізвищ я не запам'я-тав. Перед ними, в перших лавках сидять брати Білинські, Чорнобай, Чорній і Стиранка. Цей останній, блондин, з великими, синіми очима, відрізняється від інших своїм спокоем. Він не скаче по лавках, не кричить, не б'ється з іншими. Обсервує вибрики своїх товаришів і усміхається. На великій перерві теребить на твердо варене яйце та їсть його з великою уважно-стю. Жовток ліпиться йому на уста. Нагаджина сміється:

— Стираночко! Та ти виглядаєш, як жовтодзюбе пташеня.

Стиранка відповідає йому усміхом і продовжує смакувати яйце.

Перед Стиранкою, в першій лавці, щупленький, дуже верткий Богданович. Це типічний малий міський горлоріз. Кожного зачіпає, покривляється, показує язика тощо. Він обов'язково молиться перед і після навчання. Ось входить проф. Мак. Він пригладжує на бік зачесане волосся, опирається обома руками на ріг катедри: «Оремум!» Сам не перехрещується. Богданович хреститься вголос, а ми всі за ним. Він, наче обганяє мухи рукою, обертається, підсміхається, робить гримаси. Професор весь час стоїть, похиливши голову. Після молитви, професор переходить поміж лавками. Вертаючи, кладе руку Богдановичеві на плече й каже: — Ех, ти, шеремета, шеремета.

Богданович дуже із себе задоволений. Він перекидається зором зі старшим (але меншим) Білинським і оба сміються. Вони вже на перерві пробували курити, пускаючи дим у піч. Це справа небезпечна. Грозить вилучення зі школи.

Я ще не вмію вчитися. На дзвіниці, при Манастирській церкві, манять мене воронячі гнізда, гри та пустування з іншими хлопцями, особливо ввечорі на старім цвинтарі, навколо трупарні та інші невинні збитки. Мої завдання до школи я прочитую, думаючи, що вже навчився. Але тут — це не вчитель Пастернак. Викликав мене проф. Гусаківський з грець-

кої історії. Я оповідаю те, що запам'ятав, перечитуючи сторінки книжки. Але це не вистачило.

— Сідай! Маєш «двійку», тобто недостаточну оцінку! — каже професор.

Ті слова — це відро холодної води на мою гарячу, хлоп'ячу голову. Я зрозумів, що без важкої праці навчання не піде. Сьогодні знову маємо годину історії, але я завдання вивчив майже напам'ять. Проф. Гусаківський шукає в нотесі:

— Качалуба!

Я вискочив. Значить, професор хоче бачити, чи я взагалі не вчуся, або це була для мене погана днина. Ставить питання.

— Ціле побережжя Малої Азії було засіяне грецькими містами... — сиплю, як «Отче наш». Професор вдоволений. — Сідай! Це добре!

Професор Гусаківський дав мені тоді науку на все моє життя. Я знав, що немає двох доріг до успіху, тільки одна: це праця. В моїй праці не завжди я дістав найкращу оцінку, але так в гімназії, як і на університеті я ніколи не мусів повторювати клясу чи іспит, хоч погані матеріяльні життєві обставини не дали мені можливості мати такі успіхи, яких я собі бажав би. Іспитів я здавав в моїм житті стільки, що ані почислити їх не дасться. Більшістю в чужих мовах.

Записався я до Пласту. Це моє перше мимонавчальне заняття. Приділили мене до гуртка, що ним опікується старший наш товариш з гімназії — Коненко. Вже маю, тепер вже дійсно короткі, штанці, ширококрисий капелюх та пластунську палицю. На перших сходинах Коненко навчив нас, як маємо попластунськи зробитися: піднести три середні пальці правої руки, зігнути руку в лікті й сказати: СКОВ! Це значить: «сильно, красно, обережно, бистро». Це мені надзвичайно подобається. Крім того муштрує нас Коненко, як вояків: ставати в ряд, від правого відчислити, потім на наказ — «двійками назад!» — робити з одного ряду два ряди, маршувати, держати крок, задержуватися, як один тощо. Коненко з мене

задоволений: — Видно, що з тебе буде добрий вояк, каже.

Оті мої військові здібности побачив навіть наш професор руханки — Остап'юк. Він дав мені, на годині руханки, вести клясу. Ну й гордий я був з цієї функції.

Був я вдома на Різдвяні й на Великодні свята. Все доїжджав я поїздом до Романівки, а тут Стефань чекав на мене саньми чи возом. І так ось минає вже шкільний рік 1922/23. Я кінчаю досить добре другу клясу гімназії. Сьогодні приїхали мої родичі, щоб вирівняти все у дяка та забрати мої невеличкі манатки. Я, після одержання свідоцтва, поїду додому потягом до Романівки, а звідси добіжу додому пішки. Це ж тільки сім кілометрів. Родичі оповідають, що й наш Федьо піде до гімназії. Я дуже тою вісткою здивувався, бо він абсолютно не хотів вчитися. А тепер, оповідають мама й тато, що коли я пішов до гімназії, він дістає охоту до навчання. Значить «екземпля трагунт», думаю собі про прислів'я, яке я вивчив з латинської мови. Кажуть наші, що приготується до гімназії також Петро Бугай, Шабатура та Студений. Треба буде шукати інше мешкання, де будемо на станції разом з Федьом. І родичі вже знайшли у старого Мурина на Татарській вулиці.

Саме сьогодні кінець шкільного року й ми одержуємо свідоцтва. Роздає їх нам, після азбуки, наш господар кляси — проф. Лукасевич. Прочитусь ім'я і несе кожному до лавки: Білинський один, другий, Богданович, Борак, Бриняк, Булка, Вітошинський, Гнатишин, і так далі, і кінчає Турковським та Чернобаєм. Коли давав мені свідоцтво, каже: «Ти заповнив багато своїх прогалин. Мусиш продовжувати свої зусилля!»

Я постановляю, що під час вакацій підівчусь дещо з декотрих предметів, щоб третя кляса була ще краща. Але мої пляни не здійснилися вповні. Прийшли жнива. Треба помагати родичам. Вже на світанку вибираємось в поле. Маємо женців та косарів «за сніп», але

тепер кожна рука є потрібна. Моїм завданням є носити снопи Стефанові, а він їх кладе в півкопи. Після кількох днів сонця й теплого вітру, возимо снопи додому. Що не вміщається в стодолу, з того тато кладе стіжки. Декотрі округлі, декотрі подовгасті. Після місця. На декотрих нивах ще стоять по середині півкопи й ми зі Стефаньом возимо їх додому. Тато вже оре стерню другими кінцями в розгін, щоб приготувати рілля на озимину. Тільки в неділю рано трошки вчуса. Потім йдемо на Богослуження. По обіді вчу моїх сільських ровесників грати на вигоні футбол. Мій молодий організм поборов наслідки моєї важкої хвороби після поранення, і я бачу, що я сильніший від всіх моїх сільських ровесників. Це напевно шкільна руханка і спорт мали на це вплив. Дуже тішуся, що Федьо йде зі мною до гімназії. Буде нам веселіше. Очевидно, що я ще дуже мало думаю про те, як наші родичі зможуть нас обох удержувати на станції та в школі. Це усвідомив я собі аж пізніше.

Ось ми з Федьом живемо вже другий рік у Муринів на Татарській вулиці. Не в тих багатих Муринів за великою брамою, що на їхньому подвір'ю скрипить кожного ранку високий журавель, підносячи відра води для худоби, але в тих бідних, навпроти. Тут за малою хвірткою, на горбочку, стоїть маленька, двокімнатна хатина. В меншій, разом з кухнею, живе старий Мурин з жінкою і двома дітьми: хворим на хребетний стовбур сином і дочкою. В другій — я з Федьом та малим Студеним. Старий громадський писар з Романового Села, Студений, також пішов за прикладом наших родичів і післав унука до гімназії.

Ось весняний, але ще дуже холодний ранок. Татарська вулиця також збудилася. Скриплять двері низеньких домів та воріт, дзенькають відра при криницях. У наших Муринів вже рання метушня. Старий Мурин дещо з'їв, взяв сокиру та ручну пилку й кривувлькає до міста. Можливо, хтось найме дрова рубати... У нього майже всі пальці на лівій руці пока-

лічені, деформовані. Не один раз їх сокира поранила. «Гірке життя, але життя» — каже сам до себе старий і прискорює, кривкаючи, ходу. У нього артрит кульшевого суглобу. Але працювати треба, боротись треба за життя. А тут ще й хворий син. Дочка вже трошки заробляє. Але той заробіток не вистачає навіть на її придіння.

Стара Муруниха подоїла кози й поставила горнятко молока перед горбатим сином. Дочка випиває, стоячи, й спішить до роботи. Принесла й нам з Федьом і Тадзьом Студеним по горнятку сивої кави та по куснику хліба. Каву випиваємо, а хліб доїдаємо по дорозі. Калабзні на нерівних хідниках ще замерзлі. Це приспішує нашу ходу: два кроки ходи, а два — їзди по льоду.

Перед гімназійним будинком при вулиці Костюшка шумить вже дівора. Хвилюють сині мазепинки. Вони ще новісенькі, бо польський уряд нещодавно дозволив нам їх носити. При самих дверях будови тиснуться ті, найзавзятіші. Але старий сторож пускає до середини тільки кілька хвилин перед восьмою. Ми з Федьом пірнули у цей водограй...

Наближається восьма година й наші професори також вже приходять. Ось іде з горішнього боку вулиці наш катехит о. Микола Конрад. В поспіху забув витягнути шаль з рукава й один кінець висить йому з-під хутра. Хлопці перешіптуються, усміхаються, але їхня пошана й любов до свого отця катехита така велика, що й ця його неувага до себе ще його підносить в їхніх очах. Розступаються, щоб звільнити йому перехід. Мазепинки підносяться на привітання. За ним енергійно йде професор Ярослав Танчаківський. Під пахвою несе грубу купу зошитів. Робив удома поправки наших завдань. Правдоподібно не були найкращі, бо на його худому обличчі корчаться нервово м'язи а пасма сивої чуприни вилазять непослушно з-під капелюха. За ним, скорою дрібною ногою, сховавши голову між плечі, йде господар нашої кляси, а водночас наш професор історії, Лукасевич. За ним поспішають інші професори: Дяків, Цегельський, д-р Криничний, Іван

Боднар, Степан Мак. З долішньої сторони вулиці йде, киваючись з боку на бік, професор німецької мови — Филипович. Видно, живе недалеко, бо чорне, з рудим ковніром хутро має перекинене тільки через плечі. Під пахвою купа зошитів, а в них: «Гут», «Генюгенд» та «Ніхтгенюгенд». «Зер гут» там напевно мало... Він побачив свого колегу, що йшов позаду нього, і жде на нього; це професор польської мови — Цибушник. Нісенький, округлий, все з чорною перев'язкою на руці, на місці ампутованого середнього пальця. Як його бачу, автоматично повторюю в думці, вивчені напам'ять цілі сторінки з польської літератури: «Шаро і посеппне. Юж од тигодня не показало сен слоньце. Над конарами нагіх држев завісл монотонни звар оловю».*

«Котрий письменник це написав?» — гніваюсь сам на себе, бо не пригадую собі.

Але ось біжить і наш професор руханки — Остап'юк. Вимахує паличкою, веселий. І я повеселішав. Перша година в нас — це саме руханка; я її люблю.

Граємо на шкільному подвір'ї відбиванку. Не знаємо, що при тій грі треба міняти місця та якщо вдасться, «стинати м'ячі», щоб здобути більше точок. Під сіткою Ясьо Познаховський, по його правім боці я, а по лівім — Володимир Білінський. В другому ряді Гнатишин; він найкраще ловить м'яча й подає одному з нас трьох у першому ряді. Найчастіше Познаховському, який дуже вміло перекидає м'яч на другий бік сітки.

Ті, що не грають відбиванку, скачуть через жердку до висоти. Високий Нагаджина гніває дрібного Івана Смолія:

— Смолійчику! Скільки сантиметрів маю тобі дати? Тридцять, чи двадцять?

— Не гніви його! — кричить Марцюк. — Іване скачи!

Смолій, що постійно вправляється в писанні стенографією, роблячи пальцем дивовижні значки по

---

* Сіро і сумовито. Вже від тижня не показалося сонце. Над гілляками голих дерев навис монотонний звар олова.

стінах, по коліні, у повітрі, повертається і бачить, що це на нього черга скакати. Він підбігає дрібненькими крочками, держачи руки при собі, під саму жердку та її помаленьку переступає.

— Бравіссімо! «Сюр»! — кричить Нагаджина, можливо нащадок котроїсь з орд, що перед століттями переливалися через Україну.

Але дзвінок кінчить нашу годину руханки. На шкільне подвір'я висипалися також ученики з інших клас. Професор Мак має нагляд. Він помаленьку проходиться і, здається, ані не звертає уваги на біганину та крики гімназистів. Та несподівано Щурко, втікаючи перед Вітошинським, зачіпив професора.

— Перепрошую! — каже. Але Вітошинський вже його держить. Професор приступає до нього:

— Ти, Вітошинський, ходиш, як муляр.

Вітошинський в зеленій сорочці, а по ній шлейки від штанів. Не сказавши ні слова, він поклонився й побіг. Професор Мак пригладжує волосся і хитає головою з незадоволення.

Ми з Познаховським позбирали сітку й несемо скоренько до гімнастичної залі. Спішимось дуже, бо коротка перерва скінчилася. Вибігаємо по сходах на наш поверх і біжимо тихенько, на пальцях, по довгим коридорі. З класу вже чути слова професорів. Чую голос професора Безкоровайного: «Нич не чую! Нич не чую!» В нашій четвертій «А» проф. Танчаківський вже нас жде. Кланяємось і сідаємо тихенько в лавку. Професор виймає бльокнот, підносить окуляри на чоло й шукає, кого викликати. Тиша, як у гробі. Навіть рухливий Богданович не рухається і не оглядається. Професор, підніс голову, знизив окуляри на очі, загорнув непослушне пасмо сивого волосся.

— Качалуба!

Я червоний та весь в поту, від руханки, встаю. Кляса віддихнула з полегшою. Кожен радіє, що на цей раз не він є жертвою. Відповідаю, та не все так, як хотів би професор. Дає мені слабшу оцінку, похищує головою й каже: «Були перли, тай ся стерли». Ховає бльокнот до кишені. Всі повеселішали. А я

сиджу сумний-сумний. За горло стиснув великий жаль і сльози покотилися по рум'яних лицьох. Професор перейшов кілька разів по клясі й, мабуть, побачив мое зажування. Підійшов до катедри, взяв свій портфель і витягає з нього якісь папери. Читає й усміхається. Це наш шкільний часопис, що саме тепер появився. А в нім і мій віршик:

«Не гнись, не корись
Проклятій судьбі!
Життя положи
За край в боротьбі!»

— Качалубі поезія і краса, а Пашукові — гаряча ковбаса, — сміється професор. Ціла кляса пустилася до сміху. Я догадався: професор натякає на статтю Пашука в тім часописі про якісь наші економічні проблеми та на мій вірш.

Мій душевний біль зменшився. Професор Танчаківський приложив на моє болюче, дитяче серце трошки педагогічного бальзаму.

Якась важка хвороба навістила нашого однокласника Чорнобая. Боротьба була коротка й трагічна — Чорнобай помер. Сумна вістка замахнула чорним крилом через цілу нашу гімназію й навіяла дивне почуття. Коли вмирає старець — це природний Божий закон; віджив свої літа, сповнив свій обов'язок на землі, його органи і тканини постарілися, перестали працювати й він відходить на той світ на вічний відпочинок. Але коли вмирає юнак, той ще нерозвинений пуп'янок, — його смерть навіває на душу сумний, чорний туман. Ось такий туман огорнув нашу клясу, а, може, й цілу школу. На похорон прийшла вся наша гімназія. Тому, що мене вже знали як кращого декламатора, дали мені за завдання попрощати Чорнобая на вічну дорогу. Я написав собі коротку похоронну доповідь та вивчив її напам'ять. Для певности дав її Пашукові, щоб мені, з-поза моїх плечей, підказав,

коли б я спотикнувся. Та я дуже переживав це останнє прощання і майже крізь сльози виголосив мою коротеньку промову. Багато з моїх товаришів нишком плакало. Зенон Скородень, що стояв біля мене, стиснув мені руку; він мав повні очі сліз.

Життя все таки бере верх. Відпровадили ми Чорнобая, а самі беремося далі до роботи. Сипляться задачі шкільні й домашні. Домашню задачу дістали ми, як вільну тему, «Рільник і його праця». Я знаю добре працю рільника, знаю добре його почуття до ріллі, знаю, що рілля — це його життя. Оті душевні зв'язки рільника з його рідною ріллею викликали в мене бажання написати цю задачу віршом. Це пішло без великих труднощів. Очевидно, мій вірш не був безхибний. Але сьогодні дістали ми назад зошити з оцінками і я дістав оцінку «добре». Це мене заохотило до писання віршів.*

Студений Тадзьо живе з нами у Муринів. Хлопець здібний і працьовитий, але дуже сердитий. До чого може довести його сердитість, хай засвідчить ось такий випадок:

Сьогодні я маю дуже багато навчання. Тадзьо з Федьом забавляються.

— Хлопці! Перестаньте! — прошу.

— Не перестанемо, — кричить Тадзьо.

Я подивився на них злісно. Федьо зрозумів і вийшов з хати, а Тадзьо почав зі злости бити кулаками об стіл.

— Перестань! — кричу та вдаряю його лінійкою по руці. Той схопив ножа, що лежав на столі, і поранив мене в праву руку, над вказівним пальцем. Кров бризнула з б'ючки. Злість перевищила мій біль і рефлекс першої помочі, тобто здержання кровотечі. Я почав його бити, раненою рукою, куди попало. Він був увесь в моїй крові. Але у крові були також стеля, стіни й все навколо. На його крик вбігла до кімнати пані Мурин. Вона заламала руки й пустилася до кри-

---

* Багато я написав віршів, і всі вони десь пропали при моїй «Одіссейі».

ку й плачу. Я тоді втихомирився і хустинкою задержав кровотечу.**

Брат Стефань приїхав нас з Федьом навідати. Привіз бараболю, муки та ще дещо для Муринів за станцію і страву, що нам Мурини дають. Старий Мурин з жінкою саме білять вапном нашу кімнату.

— Добрий день та помагай Боже! — здоровить-ся Стефань.

— Добрий день, Боже дай! — відповідає Мури-ниха.

— Це на Зелені Свята?

— Де там на свята, — зідхає старий Мурин. — Мусимо, бо ціла кімната була в крові...

— Якто?

— Ну, спитайте Михася!

Стефань обертається до мене. Я сховав праву руку за спину й мовчу.

— Ну, що ти наробив? — настоює Стефань.

Я мусів усе розказати. Стефань мене пожалів, кажучи:

— Ти бережись ось таких малих бандитів!

Коли Стефань поглянув на мої черевики, аж йойкнув:

— Ти не маєш інших черевиків? — питає.

— Ні, не маю.

— Попробуй мої, — каже.

Він визувся, я пробую. Добрі вже. Я виріс.

— Лиши собі, — каже Стефань. — Я поїду додому в твоїх, а дома маю інші.

Велика є моя радість. В моїх черевиках вже дійсно було сором йти до школи.

Сьогодні, в суботу по обіді, наш пластунський відділ під командою Коненка, вибрався на нічну прогулянку й таборування. Всі ми в пластунських капелюхах з тризубами, вплетеними в пластунські лілеї,

---

** Шрам на руці від того поранення остався дотепер.

в зелених сорочках, коротких штанах. В кожного у нас довга пластунська палиця. Коненко веде через Загребелля, в напрямі на Янівку та Драганівку. Коли ми вийшли з міста, Коненко дав наказ:

— Держати крок і співати. Качалуба — починай!

«Гей, пластуни, гей, юнаки, — починаю, а хлопці підхоплюють:

Ми діти сонця і весни,
Ми діти матері природи,
До нас шумить зелений бір,
Ліси, поля, до вільних гір,
На ясні зорі, тихі води,
На ясні зорі, тихі води».

Скінчили ми й другу стрічку, а потім ще кілька інших пісень.

— Вільно! — командує Коненко. Знову йдемо, як вівці, жартуємо, сміємося.

Перед самою Янівкою знову наказ:

— Держати крок! Співати!

Я вже починаю без наказу:

«Гей, нум, хлопці, до зброї,
На герць погуляти...

А хлопці підхоплюють:

Турка звоювати,
А чи впав, чи пропав —
Двічі не вмирати,
Гей, нумо, хлопці, до зброї!»

Селяни нам весело кивають руками на привітання, а ми горді маршуємо струнко, як вояки.

Перед Драганівкою скручуємо на пільну доріжку й входимо до лісу. Сонце вже клониться до заходу. Його проміння, наче золоті мечі, пробиваються крізь віття дерев і мережать лісну доріжку. Входимо на простірнішу лісову галявину.

— Стій! — каже Коненко. — Тут розложимо табір. Наплечники сюди! По тім боці поставимо шатра.

Маємо їх аж два. Одна група ставить шатра, друга збирає сухенькі гіллячки на ватру, а третя — камінці, щоб її обложити. Як вже все було готове, Коненко велить запалити ватру й стати навколо. Стоїмо з палицями при боці.

— Струнко! — знову наказує і починає дзвінким баритоном вечірню молитву:

«Боже великий, єдиний, — а ми всі підхоплюємо:

Нам Україну храни.
Воли і світла промінням
Ти її осіни!..»

Коли докінчили цілу пісню-молитву, Коненко дає наказ:

— Стійки на свої місця, інші вільно й розхід! Будемо вечеряти.

Вечеру пригріли при ватрі. Смачна вона після довгого маршу. Аж їдунки вилizuємо. Запили пахучим чаєм і біжимо до недалекого дзюркотливого потічка мити начиння; тільки одна стійка лишається при ватрі. Коли все було в порядку, сідаємо навколо ватри «на гутірку».

— Тепер розкажіть, — каже Коненко, — що і кого ми бачили подорожі?

Розкажуємо. Кожний щось додає. А коли скінчили, знову питає:

— Кого вам пригадує з нашої історії ось таке сидіння при ватрі?

— Опришків, — кажемо майже всі.

— Це правда. Так заспіваймо собі про них.

І починає знову своїм баритоном:

«Гей, браття, опришки, долийте горілки,
До ватри докиньте ще дров,
Настрійте ми горло голосом сопілки,
А я вам співати готов»...

Ми всі, наче зачаровані, бачимо в нім Довбуша...

Після пісні, знову:

— Струнко! На добраніч відздорови:

— Сильно, красно, обережно, бисто! — здоровимо.

— Спати! Стійки мінятися!

Я маю стійку від півночі. Докладаю до ватри сученьких гіллячок і слухаю шепоту рідного лісу вночі. Тихо. Тільки закохані солов'ї ще не сплять. Потім і вони затихли... Сухі гіллячки тріщать, а дрібненькі полум'яні язички весело підскакують. Щось стримано луснуло на другому боці галявини. Я побіг туди сухом і очима. І що бачу? Там, наче куц горить, аж іскри літають...

Я застиг від страху. Мое волосся стало дуба...

«Пожежа починається, — кричить перша думка. — А лісничий так нам наказував уважати»...

Я біжу щодуху збудити Коненка.

— Товаришу! Там щось в лісі горить!

Коненко зірвався на рівні ноги.

— Де?

— Ось там!

Ми біжимо щосили в тому напрямі... Врешті прибігли на місце «вогню»...

— Це не вогонь, Михайле, — каже, сміючись, Коненко. — Це отой порохнявий пень так світить вночі. А ті «іскри» — це світильні мушки, що літають довкола пня... Почекай. Я покажу це явище всім хлопцям.

Шкільний рік скінчився. Я з успіхом перейшов до п'ятої класу, а Федько до третьої і ми радісні ідемо додому на вакації. Дома, як звичайно вліті, багато роботи: докінчити кошення та сушення сіна, бо жнива за плечима. Ходжу з татом та Стефаньом згортати сіно і класти в копиці. За кілька днів будемо возити й наповняти сіном горище над хлівами. Дуже чекаємо з Федьком неділі, бо кортить нас пограти в футбол й показати нашим сільським товаришам, що ми навчилися в місті. Бачу, що я в порівнянні з моїми сільськими ровесниками, набагато підріс та зміцнів. Ті, що мене колись безкарно штуркали, дивляться тепер на мене з великим респектом. Я тепер кожного одною

рукою кладу на землю. Мій ослаблений організм після поранення, тепер взяв верх, бо розвинувся завдяки спортові й руханці.

Крім нас, студентів, як нас називають, тобто нас з Федьом, Зосяком, Бугаєм, Студеним і Шабатурою, є ще трьох Заячківських та Цебровський — готових до футболу. Молодші Заячківські кажуть, що пригтовляються до якоїсь торговельної школи. В неділю по обіді граємо «на болоті» футбол. Селяни гніваються, бо ми розганяємо гусей, що тут звичайно пасуться. Але й їх перемагає цікавість. Дивляться на нас та сміються аж за боки беруться, коли наш м'яч впаде до річки.

Декотрої неділі йдемо відвідати наших недалеких сусідів, також студентів і студенток, до Киданець, Чагарів та Богданівки. При таких прогулянках доходить деколи до непорозуміння, а деколи й до ворогування між нами й тамошніми сільськими хлопцями. Мовляв, залицяються до наших дівчат... Теолог Цебровський учить нас, як маємо держати в руках палицю: загнutoю ключкою понад руку, щоб, при ударі противника, уникнути поранення руки. Звичайно, ми притягаємо сільську молодь нашим співом і жартами й так потім з нею приятлюємо. А є вже нас багато в околиці. Ось недавно ми зійшлися в Чагарах у Ванкевичів. Було нас повне подвір'я: Хамчук, Бугай, Шигера, Шабатура, Козінчук, Бадах, Пришляк, Тарашук, панна Мороз, панна Данилевич, п. Василик, п. Олійник і я між ними. Зосяк Олекса помагає сестрам Ванкевич виносити підвечірок. Пані Ванкевич має з нами багато роботи, але тішиться, що її дочки мають такий успіх в товаристві.

★

В нашому селі існує драматичний гурток. Його zorganizував пан Місевич (здається, що так називається). Він прибув до нашого села, втікаючи, через Збруч, з большевицького раю зараз після війни. Він з великим хистом та любов'ю запалив сільську мо-

людь до театральної праці. В зимі давали кілька коротких вистав, а тепер приготують «Невольника». Я прочитав цю книжку. Бачу, що це драма, що її написав М. Кропивницький, за мотивами Шевченкової поеми тої самої назви. Я ходжу ввечері на проби й з великою цікавістю слідкую, як наші хлопці та дівчата, хоч змучені цілоденною працею в полі, стараються вжитися в ролю поодиноких осіб драми. Щоб відограти ролю Степана в «Невольнику» режисер пан Місевич мусів підібрати аж двох Степанів Качалубів; нашого Стефаня, що добре говорить з потрібними рухами, але не вміє співати, та нашого дальшого родича, також Степана Качалубу, що дуже гарно й чутливо вміє співати, але «стоїть стовпом» на сцені, як каже режисер. Ця комбінація видається мені дуже вдалою. Вистава має відбутися в наших хлівах. Є тепло, тому вся худоба може ночувати тепер надворі.

Хлопці зі Стефаньом порозбирали перегороди між кіньми, коровами й свинями, докладно вичистили й з хлівів зробилася велика, довга заля. Змайстрували також сцену. Остання проба відбулася вже на сцені. А коли прийшов день вистави, наше подвір'я заройлося народом... «Заля» наповнилася по вінця. При сценах, де Степан прощається з Яриною та коли Ярина пізнає сліпого Степана, — голосне хлипання та плач присутніх жінок схвилювали всю публіку.

— Треба змолотити решту старої пшениці, що є в stodолі та зробити місце для нової, — каже одного дня тато під час полуденку.

— А є нас досить? — питає мама.

— Ну, я, як звичайно, даватиму снопи до машини, Михась мені подаватиме, Стефань відгортатиме від машини, ти, Ганнусю, носитимеш соломку, а коней поганятиме Федько.

Федько дуже втішився.

— А дасте мені той новий батіг?

— Ти, Федько, не дуже підганяй коней та держися подалі від керата, — кажу.

— Чому? — він зацікавлено запитав.

— Щоб тобі, борони Боже, так не сталося, як Михасеві, — відповідає за мене мама.

— А йому що сталося?

— Ти не пам'ятаєш. Ти ще був маленький. Як тільки тато вернувся з війни, ми тоді також молити. Михась, трошки більший за тебе, поганяв коней. Він луснув батою лошицю, вона скочила допереду, а другий бік штельваги вдарив Михася в чоло, над правим оком. Михась перевернувся, як мертвий. Я птахом злетіла зі стирти соломи та до нього, кричучи з болу і страху. Бачу — дитина рухається. Я вхопила його на руки. Він прокидається з паморочів і починає плакати. На чолі в нього величезна гуля, що аж закриває праве око. Боюся, чи око не вибите. Несу його на руках і гірко плачу. Тато вибіг зі стола й питає: живий?

— Живий, славити Бога, тільки не знаю, що є з оком, — кажу крізь плач.

— Ну, піднеси трошки ту гулю.

Я підношу гулю. Здається, що око є на місці.

— Бачиш, Михасю, на це око? — питаю, закриваючи ліве.

— Бачу.

— А що я роблю?

— Язиком рухаєш.

— Славити Бога Милосердного!

— А що ви зробили потім? — питає Федько.

— На гулю приложили холодний оклад і, бачиш, Михась, з Божою поміччю, виздоровів.

— Я краще не буду поганяти...

Всі засміялися.

— Поганяти можеш, — каже тато, — але будь обережний. Не тримайся близько керата!

Молотимо й Федьку поганяє коней.

★

Возимо зі Стефаньом снопи з поля, а тато кладе стіжки на подвір'ї, бо стодола вже повна.

— Будемо класти стіжки подовгасті, — каже тато. — Так заберуть менше місця.

Ми привезли першу фіру з «першого каналу», а сонечко щойно тепер кидає з-поза Сапарихи жменю золотих променів. Схід неба запалився. Стою на возі із снопами й понад Шмендльову хату вижидаю сонця. Небо горить все більше й більше. Прикладаю руку до чола й прижмурюю очі. Ось сонце вигулькнуло з-поза гори й залляло нас і все навколо ярким золотом.

— Михасю, злази! Що стирчиш на возі? — каже Стефань. — Підем щось поснідати. Я вже коням підсилав.

Зіскакую з воза, але не можу налюбуватися раннім сонцем. Дивлюся, як воно обіймає грушку біля хати, що на ній ваготіють жовті, соковиті, солодкі, як мед, дулі. Дозріли. Декотрі вже й падають. Беру кілька до рук і несу до хати.

— Іжте, хлопці, бо час втікає, — каже мама.

Відчиняються двері й входить громадський листоноша (о, він все тут робить): — Слава Йесу Христу!

— Слава на віки! — відповідаємо.

— Я вже зранку до вас, бо також мушу в поле, — каже, оправдуючись. — Ось несу вам листа з Америки.

Всі аж їсти перестали:

— Від кого це буде?

Стефань перший вхопив листа й дивиться на зворотню адресу.

— Це Ганя Ковальська, наша тіточна сестра.

— А, прецінь відізналася, — каже мама. — Ми з великим плачем їх всіх прощали. Вона з мужем та чотирма дітьми поїхали в світ за очі... Аж жах бере. Ну, читай, що пише. Це вже, мабуть, буде зо два роки, як вони поїхали.

Стефань розриває обережно конверту, вибрав листа й читає:

«Дорогий Стрийку, Стрийно та всі ваші діти — мої брати й сестри!

Поздоровляю вас всіх з далекої Америки. Хочу вам сказати, що ми всі, славити Бога, здорові, а по-

водиться нам тепер вже ліпше. Початки були всілякі. Знаєте, чужина, а люди тут белькочуть, що й слова не розуміємо. Тепер мій «Джон», як його тут кличуть, і діти добре підвчилися по-англійському. Я також уже даю собі якось раду...

Стефань читає, але після кожного другого слова ковтає сльози. Мама таки добре плаче:

— Та це ж страх, ось так між чужими, що їх не розумієш... Ну, але хотіли знайти кращу долю, як ось тут... Тут ми між своїми й на своїм, але чужі нами керують...

«Я довго не писала, — читає далі Стефань, — бо були часи, коли треба було рахувати кожний грейцар. Тепер і Іван, і старші діти працюють. Покращало нам, славити Бога! Напишіть, що чувати коло вас? Чи всі здорові?

Поздоровляю та цілую всіх!

Анна Ковальська з родиною.

— Славити Бога, що вони там ліпше маютья, — каже тато.

— Коли Івана називають там «Джоном», то й всіх дітей напевно інакше називають, — міркує вголос Стефань.

— Цікавий я, — кажу, — як називають Леона, Мариню, Йосифа та Антона?

— Ми Ганю в листі запитасмо, — каже мама.

Вакації скінчилися і ми з Федьом вернулися до Тернополя, до гімназії. Наш господар кляси — проф. Лукасевич привітав нас словами: — Після двох місяців гарного відпочинку — пустимося знову до роботи.

Я показую свої мозолі на руках Ясьові Познаховському, що з ним знову сиджу в одній лавці, й шепчу: ось знаки «гарного відпочинку»...

Ясьо — товстий м'ясарів син, усміхається і гладить свої м'які долоні.

На перерві кожний розказує про свої пригоди й

переживання під час вакацій — де був, що робив. Деякі вже хваляться знайомствами й успіхами у дівчат — ми ж уже п'ятаки. Декотрі вже голяться. Ось Борак розкаже, що якась сусідка-полька все його кликала: «Геню, нікого дома не ма!»

Забув я сказати, що наша гімназія є виключно хлоп'яча. Тут жіночої статі не побачите ані між професорами, ані між учениками. Але коєдукаційна є Служба Божа. Кожної неділі наші гімназистки з «Рідної Школи» йдуть двійками до нашої гімназії — очевидно, під проводом своїх професорів — на Богослуження. Елегантно повбирані, зачесані — одна краса. Дівчата забирають місця по правій стороні нашої гімнастичної залі, яка, за піднесенням бляшаної штори від каплиці, перетворюється на Богослужне місце. Ми — хлопці — тиснемося по лівому боці. Богослуження — час молитви, але при цьому як кортить кинути оком на цих земських ангелів, що називаються — Славця, Ірця, Стефця, Ліда, Маруся... Молодість! Яке чарівне слово, який чудовий період життя! Скільки мрій, скільки снів, скільки плянів, скільки добрих постанов і рішень, скільки радості з успіхів... Але теж скільки болю та зневіри з неуспіху. Деколи ті болі гризуть душу ціле життя. І тоді людина питає себе: чому я тоді так не зробив? Чому не пішов іншою дорогою? Було би, можливо, ціле життя інакше вийшло?! Тільки віруюча людина має силу сказати собі: Це була Божа воля! Я її повнив і йшов сумлінно прямим шляхом навіть крізь колючі перепони.

Я звичайно в таку неділю вбираю вишивану сорочку, зав'язую червону гарасівку, бо вона найкраще відбивається, одягаюся до бронзового, смугастого вбрання. мазепинку трошки на бакир — цілий кавалір.

Не знаю, чи це моя червона гарасівка, чи син пані Юркової, у котрої ми тепер з Федьом живемо, були причиною, що саме тепер відвідав нас Влодко Конрад. Що торкається пані Юркової — вона тепер дуже нещаслива. Її син, здається вже семиклясник і його товариш Сорочка, хотіли «подивитися на Україну» й перейшли Збруч. Очевидно, їх негайно злапали й віддали полякам. Тепер сидять оба в тюрмі за «нелегальний пере-

хід границі». Отже, Конрад, правдоподібно, прийшов саме тепер, щоб і ми «не зблудили».

— Хоч ти, Михайле, носиш червону гарасівку, — почав, — я вірю, що ви оба добрі патріоти.

Я обурився:

— Як можеш нас підозрівати?

— Я вас не підозріваю і тому ось прийшов за вами. Кожний добрий патріот вже змалку мусить помагати в боротьбі за волю України.

— Яким способом?

— Треба помагати в тій роботі, що її провадить Українська Військова Організація.

Тут Влодко пояснив нам, що ми маємо робити. Потім приходив ще декілька разів, і після короткого перешколу ми з Федьом «присягнули на револьвер». Хоч ми ще дівчаки, але беремо наше завдання дуже серйозно: розносимо «бібулу» й переховуємо зброю. З тою зброєю, тобто з одним револьвером, вийшла халепа.

Оглядаємо з Федьом той револьвер, що нам Влодко дав до переховання, з великим зацікавленням. Влодко напевно його ані не розвивав, але передав нам його так, як йому передали. Ми з Федьом виглядаємо, як ті два жиди з вірша Степана Руданського, що «надибали на степу набиту рушницю». Один з них каже: «Ти в хухеле, Лейбо, дуй, а я в рухле рухну!» На щастя, я не казав Федьові дуги в «хухеле», але сам, спрямовуючи револьвер вдолину, таки в «рухле рухнув»... Рознісся страшний гук, а кімната наповнилася димом і пір'ям з перестріленої подушки. Ми оба дуже злякалися. Я миттю розкинув по долівці книжки, щоб сказати господині, що це книжки впали з шафи. Але пані Юркова, відчинивши двері й побачивши дим і пір'я, зімліла.

Після цієї пригоди наші родичі мусіли шукати для нас іншу станцію. Знайшли її у пані Мельничукової, при вулиці, що веде до Смиківцець, напроти спортового майдану.

Наша господиня, маленька й дуже вертка жінка, є вдовою. Має двох синів і дочку. Дочка закінчила

вчительську семінарію і вчителює десь в корінній Польщі. Це типічна політика польського колоніального уряду: наших вчителів посилати в Польщу, а польських — на наші землі. Старший син господині пробує різні заняття і ніде не може причепитися. Тепер хоче здавати шоферські іспити. Ось він якраз ходить по хаті (подібно, як ми, коли щось вивчимо напам'ять) й постійно повторяє: «Поки, поки, поки, пустимо, пустимо, пустимо, мотор, мотор, мотор...» Ми почали з нього дуже сміятися. Він розсердився, накричав на нас і вийшов. Молодший син, що ходить до гімназії один рік вище від мене — це великий голуб'ятник. У вільних годинах він або голубів гудє, або вимахує червоною ганчіркою на довгій тичці, щоб голуби вправлялися в літання.

Пані Мельничукова все дуже багато клопочеться. Вона має кілька дрібних занять і тому ніколи не встигає нам зварити начас обід. Ми приходимо біля другої години зі школи голодні, як вівки. Господині дзерзнить ложками й ніжками та нас втихомирює:

— Зараз буде сбір. Я тільки нашкоблю барабаль і замішу тісто.

Можете собі уявити розчарування наших порожніх шлунків... Я, деколи, зі злости, оббігаю кілька разів спортовий майдан.

Одного разу ми з Федьом мали щастя. Переходячи міський парк, ми знайшли десять злотих.

— Що за них купимо? — питає Федьо.

— Якусь книжку, — кажу.

Вибралися ми до міста. Перша крамниця, що зустрічаємо — це пекарня. Запах свіжого хліба аж вибликає м'якоти. Купуємо собі великий білий хліб.

Одного дня на годині латинської мови, професор Тапчаківський каже:

— Я чую дух Сороки.

Він відчинив двері, хвилинку дивився крізь грубі окуляри, а потім вийшов на коридор. Ми всі згорнулися до відчинених дверей: при вікні стоїть недавній ученик нашої гімназії, Сорока.

— Певно вже й Юркова випустили з тюрми, — коментує рухливий Богданович.

Сорока здоровить професора. Той подає йому руку. Щось говорять. За пару хвилин професор вертається до кляси. Ми вже сидимо на своїх місцях, але не спускаємо очей з професора. Він бачить в наших очах нетерпляче запитання: що казав Сорока? Він же був в Україні, був тепер в польській тюрмі...

Професор тільки каже:

— Можливо, вернеться до школи.

Польська влада дуже напосілася на нашу гімназію. Ось заборонила викладати історію та географію українською мовою. Чи це переводиться в практиці, прийшов польський інспектор на годину історії, щоб перевірити. Відний наш професор Лукасевич підперся під грубу кахельну піч і сумно рецитус нам польському один розділ історії. На наші лиця, як би хтось натягнув чорні маски. Сидимо й сумно слухасмо. Тільки інспектор задоволено усміхається.

Заборонили вже й наш пласт. Колов їхні очі тризуб, вплетений в пластоу лелійку. Але чим більший тиск, тим завзятіший спротив. Ми ще сумлінніше розносимо по хатах «б булу», робимо рекляму нашій пасти на обуву «Елегант», продуктам нашого «Маслосоюзу», фабриці наших паперців «Калина» тощо.

За порадою наших професорів закладаємо спортивче товариство «Хортиця». Всі колишні пластуни зійшлися в гімнастичній залі, з одушевленням прийняли пропозицію заложити «Хортицю», відголосували вже підготований статут і обрали провід. Я, цілком несподівано, стався провозирем, тобто свого роду кошовим «Хортиці». Під цією назвою хочемо вести нашу млодь далі в пластових ідеях на добро українського народу. Але чи дозволить польська влада розвинути цю діяльність?

*

Ось енесу вакації. Ми з Федьом приїхали додому й помагасмо родичам та Стефаньові при господарсь-

ких роботах. Але також, саме тепер, підготовляють виставу «Наталка Полтавка» Івана Котляревського й мене ангажують до ролі Петра. Ходжу на проби, вивчаю свою роллю та слухаю інших. Тут приходить мені якось млосно на душі. Цього вечора я не видержав. Прийшов скоріше до читальні, щоб поговорити з режисером.

— Я радий, що застав вас самого, — кажу.

— Що масш на серці, Михайле?

— Маю біль, слухаючи та читаючи оце, — й показую на книжку.

— О, ти хочеш Котляревського критикувати?

— Ні! Я на його честь все співатиму за Шевченком: «Будеш, батьку, панувати, поки живуть люди, поки сонце з неба сяє, тебе не забудуть!» Як би не він, була б, правдоподібно, наша література пропала... Але це було... Тепер наша мова скристалізувалася. Декотрих слів наші люди взагалі не розуміють. Ось Степан, що грає Миколу, питає мене: — Що це має значити, що «вони кришки красять»? Які кришки? З хліба, чи чого? Чому вони в городі ставлять доми? Тоді він вже не буде город, бо не буде в нім ані капусти, ані буряків... Або я мав би співати про «білого, мудрого та смілого царя»... Це не перейде мені крізь горло.

Режисер задумався. Потім взяв від мене книжку й почав в ній олівцем викреслювати та дописувати.

Проби йдуть знову. Я співаю арію Петра, не споминаючи «мудрого царя», вчуся пригортати Наталку, вчуся бути залюбленим. Роллю Наталки грає дуже гарне дівча, але старше від мене на яких шість років і таке шупленьке, що я аж боюся її пригорнути так, як мені каже режисер.

П'єса готова. Прийшов вечір на представлення. Театральна зала, тобто наші хліви наповнилися народом. Наші сільські артисти виступають на сцену цілком природно, говорять, співають... Захоплена публіка плеще в долоні. Ось вже мій виступ. Режисер дає за кулісами тон і я починаю, крізь стиснене від зворушення горло:

«Сонце низенько,
Вечір близенько —
Спішу до тебе, лечу до тебе,
Мое серденько!»

Бракує мені повітря... Але друга строфа вже звучить певніше. Сцени з Миколою, з Виборним і Возьним виходять мені добре й природно. Але коли вийшла Наталка а я вийшов ближче на сцену й, нехотячи, завважив моїх родичів у першому ряді публіки, мое залюблене залицяння знизилося на багато ступенів. Режисер це завважив. Він перебіг поза куліси на мій бік і каже півшепотом:

— Михайле, підсип вогню! Підсип вогню!..

Я зрозумів і «підсипав». У пісні «У сусіда хата біла...» мое чуття виливаю з таким жалем, що бачу, як моя мама втирає сльози.

Великий успіх має наш дальший родич — Степан Качалуба, що грає ролю Миколи. У нього прекрасний тенор і невимушений, вже природний виступ. Наш Стефань у ролі Возьного приводить публіку до такого сміху, що аж «заля» трясеться. Режисер задоволений.

Хоч вже минуло кілька днів від вистави, село ще й далі живе під її вражінням. Мої ровесники сміються з мене:

— Та ти, Михайле, не їдь вже до школи. Оженися з Наталкою і оставай між нами.

А один наш сусід каже до тата:

— Шкода твого Михайла за попа! З нього дяк був би добрий.

Сам не знаю, як це сталося, що нас кількох гімназіяльних товаришів почало зустрічатися, дискутувати на різні теми й, так би мовити, майже дружити. Ми з різних клас і трохи різного віку. Ось Пашук, Пасіка і я — ми з сьомої «А», Куріца Василь з сьомої «Б», Василь Пакуляк і Шиманський є рік вище від нас. А Чикало — один рік нижче. Дискутуємо на різні теми, інколи навіть дуже живо. Багато тем до

дискусій дають нам статі Дмитра Донцова. Недавно читали ми уривки з «Капіталу» в перекладі Івана Франка. Деколи обговорюємо наші особисті теми. В тих дискусіях виявляються наші характери, наші обсерваційні здібности, наші схильности. Ось, наприклад, Шиманський, фізично сильний юнак, але песиміст. На його товстих устах дуже рідко з'являється усмішка. Василь Пакуляк — високий, плечистий, веселий, дотепний, але якимось все стурбований за свій здоровельний стан. Постійно думає, що він анемічний, бо має бліді уста. Одного разу він їх собі трошки підмалював і прийшов нам похвалитися. Ну, мали ми сміху. Пакуляк багато читає і часто розказує нам свої враження з прочитаного. Володимир Пасіка — середнього росту, майже присадкуватий, веселий, коли сміється, гладить свого короткого «їжака». Пашук стрункий, дуже поважний, замкнений. Куріца Василь — хлопець розумний, дуже розважний, колишній великий пластун, веселий, критичний. Він живе з братом Іваном у їхнього стрийка чи вуйка — адвоката. Не знаю, чи то від того стрийка, вони присвоїли собі звичку спати після обіду. Для мене це дивне. Чикало — це чорнявий, здоровий юнак, нещасливий, бо залюбився «на віддаль» в одній польській студентці-гімназистці. Він її зустрічає кожного ранку, йдучи до школи. Раз мені показував ту красуню. Гарне дівча і з лиця, і дуже гарно, привабливо розвинена. Елегантно виглядає у своєму «маринарському» мундирі польської гімназистки. Чикало, у своїй нещасливій любові, написав по-польському вірша й одного ранку відважився їй вручити. Не знаю, як це кохання закінчиться?

★

Ще минулого літа ми з Василем Куріцою вибралися на прогульку в Карпати. Тоді ще в наших пластунських одностроях. Це перший раз, що я, під час літніх вакацій просив родичів позволення зробити цю прогульку. Мама приготвила мені все, що треба, але я звертаю найбільшу увагу на черевики, чи сильні.

— Що ти їх так оглядаєш? — питає тато.

— Чи видержать. Бо пластун мусить мати: песій нюх, заячий слух і добрі черевики.

— Вони добрі! — сміється тато.

Ось ми вже в дорозі. Після довгого тарахкотіння потягу й пересідки на станціях, ми врешті опинилися у Ворохті. Вже з потягу ми оглядали темні ліси та гаї. А тепер стоїмо на маленькій станції і кружляємо очима по перших схилах Карпат. Це дійсно казкова околиця. Переходимо через містечко. Воно дуже рухливе. Запорошені жидівські крамниці з крикливими продавцями, селянські вози, гуцули в сорочках поверх штанів, гуцулки в народніх строях з кошиками в руках, гуси, качки...

— Навіщо було йому рими до тої діри? — кажу сам до себе.

— Що ти кажеш? — питає Василь.

— Недавно читав я вірша одного теперішнього поета, який скаржитись, що, мовляв,

«Не штука до ночі, знайти карі очі,

Але до Ворохти, не знайдеш, щоб здох ти».

— Не деклялуй, — каже Василь. — Сідай ось тут, біля мене. Мусимо перестудіювати мапу, куди нам тепер йти. Наш напрям тепер на Жаб'є. Тут назначено, що звідси до Жаб'я є 35 кілометрів.

— Сонце вже високо, — кажу, але тепер день довгий. Можливо, що на час дійдемо.

Схоплюємося на рівні ноги, перекидаємо наплечники на плечі, палиці на рамена — й вперед. Дорога гірська, кам'яниста, в'ється попри веселе, чисте плесо ріки Прут. Якийсь час ідемо біля ріки, але ось наша дорога крутиться на південь. Переходимо дерев'яний місток і йдемо понад вузький потічок, що веде нас аж до Чорного Черемошу. Доходимо до берега, сідаємо й любуємось пінистою гривую та здоровим гудінням. Василь не видержав. Роздягнувся і пішов купатися. А я пишу вірша «Над рідним Черемошем».

— Ходи купатися! — кричить Василь.

Роздягаюся і скачу у цей «холодний кип'яток», як пишу у вірші.

Відсвіжилися, підкріпилися їдою, що аж наплечники полегшали та йдемо далі.

Зустрічаємо гуцулів, здоровимось.

— Куди, хлопці?

— До Жаб'його. А далеко ще? — питаємо.

— До Жиб'його? Недалеко. Горі плаєм, понад ріку, а там, як топором перекинеш і вже в Жиб'ю.

Потішаємось і прискорюємо ходу, бо сонце вже сховалося за хребти гір, тільки ще небо в заграві. Тут над рікою вже сутеніє. Вже бачимо серни на другому боці, як приходять до потоку пити воду. Стрижуть вухами й обережно оглядаються на всі боки.

— Вовків тут немає, — каже Василь якось непевно. Видно, що ця думка його тривожить.

— Не думаю, щоб тут були вовки. Але є тут напевно ведмеді та повно диких свиней. Дивися, — кажу, — на оті зриті місця! Це все порили дикі свині.

Василь мовчить.

— Не бійся, — кажу. — Ні одні, ні другі людей не зачіпають, як їм люди дають спокій.

Спішимо, але ще не видно ані одної хатини. Тільки вище, над лісами, на полонинах, видніють обороги на сіно. Вечір і туман налягають на долину. Тихо, тільки гуде Черемош. Наші змучені ноги шпортаються по камінню. Та ось вже бовваніють перші гуцульські хижі. При одній з них оборіг, а в ньому трохи свіжого сіна.

— Ходім сюди, — кажу, — попросимо нічлігу.

Василь без слова йде за мною. Видно, що і в його болять ноги.

Загавкало цуценя, а за ним вийшов господар.

— Слава Йсусу Христу! — здоровимо.

— Слава на віки!

— Вуйку, не могли б ми у вас переночувати? — питаємо. — Ось тут під оборогом.

— Та можете, але вам буде зимно. В горах ночі холодні.

— Та ми зариемось в сіно, — каже Василь.

— Як хочете. В хижі було б тепліше, але мала дитина не дасть вам спати.

Ми сіли під хатою і роззуваємось, бо дуже болять ноги. Вибігла молода господиня:

— Ви голодні, правда?

— Та голодні, — відповідаємо.

За хвилику принесла нам хліба, сира, молока...

Пахуче, свіже сіно, а особливо втома, нас моментально вколисали. Сон обняв нас в свої обійми, ані молитви не дав нам докінчити.

Коротка літня ніч пролетіла птахом. Рано збудили нас дзвони.

— Василю, сьогодні неділя. Дзвонять до церкви. Церква мусить бути десь недалеко, коли чути дзвони.

Зіскакуємо з оборога, вмиваємось в потічку, що тече майже біля самої хати й пакуємо все до наплечників.

— Мой! Хлопці! — кличе з порога господиня. — Ходіть щось з'їсти.

Входимо до низенької хати, в котрій третину місця забирає велика піч з грубкою, кухонною плитою, припічком і печею. Грубий стіл, скриня, грубі стільці. На стінах образи святих. Сволок вирізьблений квітами, а посередині сволока вирізьблено рік побудови хати.

— То ще мій няньо будував ту хижу, — каже господар, бачучи, що я придивляюся. — І сам оті візерунки повірізував.

Господиня принесла молока і теплі пляцки.

— До причастя вже не підемо, — кажу. — Але ми в дорозі. Прямо з церкви підемо далі.

— Яка ваша ціль? — питає господар.

— Піп Іван, а потім хребтом Чорногори — на Говерлю.

— Важка прогулянка, але гарна.

Прощаємось з господарями та щиро дякуємо.

Ось стоїмо вже під церквою та подивляємо жаб'ївських мирян, які з недалеких вершин, з полонин, з порозкиданих по узбіччях хиж, спішать до церкви. Це дійсно, неначе на кольоровім екрані кіна, переходять перед нами мужчини в кольорових киптарях, жінки й діти в пестрих гуцульських одягах.

Після Богослуження бачимо, що організують на майдані якесь віче.

— Ми мусимо вже йти, — кажу.

— Почекай, — каже Василь, — хоч на початок, що то буде.

Кількох молодих людей, по-міському вдягнених, бігає поміж людьми й щось їм говорять. Мужчини посідали на плоти, жінки на траву. На самім вершку майданчика вусатий мужчина, теж по-міському одягнений, держить в руках якийсь папір. Потім ті молоді люди згуртувалися біля вусатого, а один з них кричить:

— Громадяни! Увага! Увага!

Коли все стихло, він каже:

— Ось тут пан посол хоче вам дещо сказати.

Пан посол відкашляв і починає:

— Шановні громадяни! Польський уряд дозволяє нам — українцям мати своїх послів в їх сеймі. Ми мусимо це використати й показати полякам, що ми ще живі на своїй рідній землі та що хочемо свої справи боронити. Наша радикальна партія боронить інтересів селян і робітників. Я знаю, були тут минулої неділі з партії УНДО. Але, знаєте, УНДО — то як той когут: піє і піє, але яйця не знесе.

Сміх і оплески між громадою.

— Ходім, — кажу, — Василю! Нехай він собі поговорить, а ми мусимо в дорогу.

Беремо наплечники. Тут приступає до нас дівчина, також з наплечником:

— Куди веде ваш шлях, хлопці?

— В Чорногору.

— Можу йти з вами?

— Просимо! — відповідаємо оба, трохи заскочені.

Представляється; це молода лікарка, що також вибралася в Чорногору.

Недаром називається вона «Чорногора»: темні ялинові та букові ліси покривають її дуже густо, особливо узбіччя. Увійшли ми на вузький, гірський плай, наче в тунель. В декотрих місцях корони дерев обіймаються над нашими головами. Ані неба не видно.

— Мусимо до вечора вийти на полонини, — каже

Василь. — Казали люди в Жаб'ю, що там є кілька колиб пастухів худоби. Там зможемо переночувати.

Підносимось все вище й вище. Бачу, що наша докторка не встигає за нами.

— Прошу мені дати ваш наплечник, — кажу.

— Він не тяжкий.

— Краще вам буде йти.

Перекидаю її маленький наплечник через свій і йдемо далше. В лісі тихо, лише час від часу заворкує дикий голуб, або затарахкотить дятель до стовбура дерева.

Ми мовчимо. Всю енергію присвячуємо ногам.

— Це дійсно ось так; приходиться мені на думку вірш котрогось з наших поетів (цитую з пам'яті):

«Мовчить гуцул, мов уст не має,
І вище, вище вгору йде,
За нього Черемош співає,
За нього темний бір гуде.»

Сонце вже ось-ось діткнеться хребта гір, а ми ще не вийшли з лісу. Василь перериває тишу:

— Дай мені, Михасю, цей малий наплечник! Я його трохи понесу. Мусимо ще приспішити кроку.

Наша докторка не протестує і старається держати з нами темпо. Нараз сонце втонуло в лісовій гушчавині. Вузький плай почорнів. Вже й голодна сова завилала. Перед нами перебіг нам дорогу заець, а за ним лис. Ми крикнули, щоб наполохати лиса. Хай дасть зайцеві спокій. На наш крик десь високо в горах відігналися гавкання псів. Ми зраділи.

— Перша колиба вже недалеко, — каже Василь.

Ось кінець лісу. Густа трава аж закриває стежку. Пси гавкають вже близько. Але й чути чоловічий галас, що їх утихомирює. Бачимо силуету якогось чоловіка на вершку хребта, на тлі червоного щє неба, як киває нам рукою. Нарешті ми приблизились.

— Слава Йсусу Христу! — здоровимось, як звичайно, з нашими людьми.

— Слава на віки! А... — це наші.

— Наші, — кажемо. — А які мали би бути?

— А, тут вже й польські пластуни показуються. Але на них наші пси аж завивають...

— Не могли б ми тут переночувати? — питаю. — Десь під оборогом.

— Та під оборогом нема ще сіна. Тут, вище, косимо пізніше. Але можете спати в хижі. Маємо аж дві.

Вийшов старий гуцул й каже:

— Просимо до хижі!

Ввійшли ми й посідали, змучені, на ослін під стіною. Старий гуцул присунув малий столик, що стояв під вікном, і почав ставити на нього миски та горнятка. За хвилину молодий, той, що нас перший зустрів, приніс горнець гарячої мамалиги та цілий гладущик квасного молока.

— Просимо, — каже, — сідайте ближче та їжте! Ви ж напевно голодні?

Імо мамалигу, запиваємо квасним молоком, аж за вухом тріщить, бо ми дійсно голодні.

— Смакує вам? — питає старий гуцул.

— Здається мені, — кажу, — що я ще ніколи не їв такої доброї мамалиги.

Старий задоволено усміхається:

— Їжте на здоров'я! Ви ж наші.

На ніч постелили нам вовняті верети; нам з Василем на долівку, а нашій докторці на малу дерев'яну постіль. Тільки опинилися ми в горизонтальнім положенні — вже й заснули. Ніч коротка. Ось вже будить нас старий гуцул, так як ми його просили. Виходимо з хати. Остовпіння з краєвиду: під нами, куди оком кинеш, хвилює море. «Потопа!» — блимає перша думка. Ні. Це ранішній туман заповнив усі долини, ліси та узбіччя гір.

— Я це вперше бачу, — признаюсь щиро.

— Я також, — каже Василь.

Наша докторка засміялась:

— Як бачу, ви перший раз у високих горах.

Випиваємо по горнятку молока, дякуємо щиро господарям, і в дорогу. Туман під нашими ногами почав рватися, а коли вигулькнуло сонце, цілком розвіявся.

Йдемо по самім хребті Чорногори, полонинами Під нами, на узбіччях видніють темні, смерекові ліси.

— Це наші рідні гори, наші Карпати! — повторю кілька разів вголос ці слова й гладжу рукою траву по обох боках стежки...

Василь зупиняється:

— Що ти виробляєш?

— Гладжу, пещу наші рідні гори, бо вони наші, а не як ось тут, на граничному стовпі, пишуть: «ЧСР — Польща».

— Ніхто їх нам не сміє взяти! — каже Василь.

— Ні! Ми їх нікому не дамо, бо нам вручив їх сам Бог!

Стежка веде все вище й вище. Врешті виходимо на вершок.

— Оце має бути Піп-Іван! — каже Василь, дивлячись на мапу. Має він 2020 м. висоти.

Сідаємо на подовгастому вершку й подивляємо темні узбіччя, а далі — зелені долини, тут і там заквітчані букетами дрібних сіл... А далі українська синя далеч...

Трошки відпочили й підкріпилися їдою та пускаємось на здобуття нашої мети — Говерлі. Стежка веде якийсь час дещо в долину, але ось вже підноситься по схилі Говерлі. За короткий час стежка губиться в чагарниковому криволіссі.

— Тільки весь час догори! — каже Василь. — Ось так не заблудимо й вийдемо на вершину.

Підхід нестрімкий, але дуже важкий в тій гущавині. Кожний крок мусимо прямо передиратися. Наша докторка змучилася. Знову беру її наплечник і крок за кроком підносимось вгору.

— Почекай, Василю! — кличу. — Ось тут бачу грубше дерево. Вилізу на нього, щоб роздивитися де ми, та чи маємо добрий напрям.

Підліз я вище чагарнику й дивлюся: довкола нас зелене море. Ми десь в половині узбіччя гори.

— Тільки далі догори! За дві години будемо на вершку, — кажу, зіскакуючи зі стовбура дерева.

І дійсно, за якийсь час ми наблизилися до верш-

ка. Тут вже чагарник рідший і нижчий, поперетинаний луками. Йдеться легше. На самім розлогім, не гострім вершку — низенька трава та кам'яні розсипи. Нічого спеціального! Але яке могутнє і гаряче почуття в наших душах. Ми стоїмо на найвищій горі України (2061 м). З наших уст виривається автоматично тричі вигук: Слава Україні!

Після короткого відпочинку, беремо напрям на Прут і Ворохту. Спішимось, бо наші тіні продовжуються. Знову продираємось через чагарники, все нижче та нижче. Це вже легше. Коли сонце сховалося за Говерлю, ми вже були над Прутом. У Ворохті розпрощалися з нашою докторкою, що нам щиро дякувала за спільну прогулянку, і ми сіли до вечірнього потягу.

Романове Село і Киданці — це одна парафія. Ось тому парафіяни мішаються. Наша Мариня вийшла заміж до Киданець, а тепер і брат Стефань знайшов собі в Киданцях дружину. Молоденька, чепурна, синьоока — Михайлина Яцковська. Весілля було гучне. Ми з Федьом вже майже парубки, тому добре потанцювали. Так брат Стефань заложив родину.

Весь мій рід — прадіди, діди, а тепер і родичі — це надзвичайно працьовиті люди, але не є торгівці ані за сотик. Ось мої родичі хотіли собі трошки матеріально поліпшити ситуацію, щоб могли оплачувати нам школи, а водночас трошки змодернізувати своє господарство, — і при такій грошовій маніпуляції втратили майже половину майна. А сталося це так:

Був на продаж маленький фільварок за Скалатом, в садибі Могила. Разом все поле із сіножатями, малим лісом і садом. Широке, розлоге подвір'я, по середині великий, стародавній дім, довгі стайні, стодола, криниця-помпа з довгим коритом до напування худо-

би. Біля нього обійстя, а теж другий мурований дім в лісі, з полями навкруги.

Наші родичі попродали всі наші порозкидані поля і наше обійстя з будівлями й зробили контракт на купно того малого фільварку. Для певности продали все за доллари й хотіли за доллари купити. Так вже хотіла їхня доля, що після продажу свого майна, ціна доллара впала майже на половину. Трагедія була величезна. Але наші родичі видержали душевно й це. Купили частину фільварку, а другу частину, з домом у лісі, купили родичі Стефаньової дружини — Михайлини. Так ми переселилися з Романового Села на хутір Могила, з другого, східнього боку пасма гір Медоборів.

Гарний наш хутір. Хата під стріхою, але довга й широка, з багатьма кімнатами. Перед хатою — на південь — город, за ним сад і ліс. На північ поле, сіножать і потічок. Ота краса й положення нашої садиби успокоїли трохи родичів. Але все таки вони дуже турбуються, чи могутимуть платити нам студії. Тим більше, що господарська ситуація в тодішній Польщі була дуже мізерна. Рільничі продукти треба було продавати дуже дешево.

Тієї осені я починаю восьму клясу. Федько пішов до гімназії в Бучачі. Я остався сам. Мешкаю у пані Врублевської. Вона також вдова. Живе з дочкою. Син при польському війську. Мав би я можливість спокійнішої праці, якби не матеріяльні, а з ними й душевні пригноблення. Родичі таки збідніли. А тут ще польська влада хоче силоміць спольонізувати «Креси всходне». Посилає колоністів, польських вчителів, урядовців, жандармів. Всюди від них аж кишить. Нарід розлючений. Росте, покищо, пасивний опір. Клич «свій до свого» переводиться в практику. Тому наші кооперативи розвиваються. Ми — гімназисти — інтензивніше поширюємо кольпортаж «Сурми».

Наш директор Михайло Губчак і всі професори відчувають цей тиск польського уряду. Перестерігають нас, учеників, щоб ми здержалися від непродуманих вчинків, від провокацій, які можуть мати далекосяглі наслідки на цілу школу. Важко це, коли

бачимо, як поляки господарять на нашій землі. В наших серцях росте страшна ненависть.

Ще минулого шкільного року, перед роздачею свідоцтв, прийшов наказ із шкільної кураторії, що треба влаштувати спортивні змагання всіх середніх шкіл в Тернополі. Ми не були на це приготовані. Робили, як звичайно, два рази в тиждень руханку, й це все. А тут в програму входять навіть атлетичні змагання. Мене призначив проф. Остап'юк до відбиванки, до бігу на 100 м. та бігу на 3.000 м. А я останнім часом майже не тренував. По-перше, живу далеко від спортивного майдану, а по-друге — маю замало часу.

Ось прийшов день спортивних змагань. Наше слабше приготування негайно показалося. У відбиванці перемогла польська гімназія. Її змагуни вже вмійють добре «стинати». Ми не зуміли ловити їхні м'ячі. З інших дисциплін — здобув перше місце тільки Юлько Кручовий у плаванні. Цей хлопець дійсно плаває, як риба. В бігу на 100 м. я здобув друге місце за одним поляком. Біг на 3.000 м влаштували на дорозі, попри ріку Серет. Не знаю за яким кодом, але ми стояли при старті майже позаду довгої групи змагунів. На свисток керівника, ми пустилися до бігу. Минуло можливо сто або й більше метрів, поки я добився до переднього ряду. Польський змагун, той, що випередив мене на сто метрів, вже був далеко перед цілою групою. Я напнув усі сили і лишив також всю групу за собою. Десь на третьому кілометрі добіг мене наш змагун Медведь. Біжимо один біля одного. Поляк перед нами яких двадцять метрів. Кидаю поглядом назад: кілька змагунів за нами на яких 15 м. Головна група позаду. Віддаль між польським змагуном і нами зменшується. Видно, що й він змучений. До мети ще буде яких двісті метрів. Я збираю всі душевні й тілесні сили, прискорюю біг й лишаю Медведя. Але вже за малу хвилинку бачу його знову біля мене, ба, що більше, він випереджує мене на один метр. Я знову роблю велике зусилля і випереджую Медведя на один крок. Він повторює те саме. Мета є вже тільки на кілька метрів. Ми бачимо, як поляк підносить руку витязя. Медведь

саме тоді випередив мене на один метр. Я здобув третє місце. Сів я на березі річки й важко дихаю. Знаю, що не було відповідного підготовання. До всіх змагань в житті треба добре приготувитися.

Тільки при теперішній інтензивній праці бачу, як скоро час летить. Аж голова крутиться мені. Навчання в школі, навчання вдома, проби хору. Наша гімназія приготує академію в честь Тараса Шевченка. Мені дали деклямувати його поезію «Сон» — «Гори мої високіі...» Вивчив я її напам'ять. Надзвичайно мені подобається деклямування цієї поезії. В ній є стільки змін образів, стільки чуття, стільки національного болю, що мені аж сльози тиснуться до очей вже при самім повторюванні.

Наш диригент хору — проф. Василь Безкоровайний має з нами велику працю. Не знаю чому, але все якось тенори його не задовольняють.

— Тенори! Де ви? — кричить.

Ми натягаємо шиї і підносимо голоси.

Але проби співу скінчилися. Ось прийшов вечір академії на честь Тараса Шевченка. Театральна зала «Міщанського Братства» виповнена публікою. Підноситься завіса. Всі встають, бо перша точка програми — це «Заповіт».

«Як умру, то поховайте мене на могилі»... — звучить баритонове сольо, а за ним весь хор: «Серед степу широкого, на Україні милій...» На залі ніхто ані не ворухнеться. Хвилі пісні проникають до найменшого нерву публіки й ворущають її патріотичні почуття, викликають якесь незбагнене душевне тремтіння.

Потім відчитано реферат про значіння Шевченка для нашої нації, далі, пісні сольові та хору, деклямація гімназистки нашої «Рідної Школи», знову пісні та врешті моя деклямація. Виходжу. Коліна трошки трясуться. Стаю напереді сцени, як мені казав провідник програми, щоб мене краще почула публіка. Кланяюся, хоч не бачу нікого, тільки бачу чорну пустку передо мною.

— «Сон» — написав Тарас Шевченко.

Мій голос затрясся... Але коли я почав «Гори мої,

високій)... мій голос задзвенів ясно і так тужливо, як би то я разом з Шевченком плакав над тою красою, що її «несити однесли». Я скінчив, вклонився і сховався за куліси.

— Йди! Ще раз поклонися! — каже проф. Безкоровайний. — Не чуєш, як тобі плещуть?

Ні, я не чую. Моя душа ще стогне над Дніпром. В нашій пресі якийсь «Присутній» мене похвалив.

Як кожна академія, так і наша кінчиться національним гимном. Ціла зала співає разом з хором «Ще не вмерла Україна» з таким переконанням і з такою вірою в нескортуальність нашої нації, що польським жандармам біля дверей аж ноги трясуться.

Дні біжать, а за ними тижні й місяці. В тому життєвому млині, де навчання в школі й дома крутяться ритмічним, але прискореним темпом, здається, що я ані не встигаю обертати сторінок календаря. Ось вже Різдвяні свята. Перші на хуторі Могила. Дідух, кутя й колядування. За вікнами мороз, сніг і вторування вітру в лісі. Прийшла до нас сусідська молодь. Бачу, як хлопці крутяться біля моєї наймолодшої сестри Катрусі. Аж тепер я зауважив, що вона вже велика й гарна дівчина. Ось як час летить...

Знову Тернопіль, і знову весна, а з нею нові надії, нові мрії, нові пляни, але при важкій праці. Наше матуральне табльо вже висить. Наші молодші шкільні товариші оглядають, роблять свої примітки й завидують нам. А ми — абітурієнти — в праці аж по вуха, в непевності та турботах. Час невмолимий. Він поганяє день за днем, а ті дні наблизили нас до матури. Перші, після азбуки, товариші вже почали... Прийшов і мій день — 29 травня 1929. З Божою поміччю я здав матуру. Написав додому, а сам жду на інших, щоб дістати свідоцтво зрілості.

Дуже я хочу показатися так, як інші — тобто прийти до гімназії в капелюсі і з палицею. Але на це треба грошей, а я їх не маю. Пані Врублевська каже:

— Попробуй, Михасю, капелюх мого сина.

Пробую — цілком добрий.

— Так я тобі його позичу. Йди, покажися своїм

товаришам! Ніхто не мусить знати, що це позичений капелюх.

Завинув я побожно свою мазепинку в папір, надів капелюха та йду до школи. При самих дверях зустрічаю сина нашого директора, Губчака.

— А, диви на нього! Він вже в капелюсі, — посміхається Йосиф. — А палиця де?

— Не маю, — кажу скромно.

— Почекай! Я тобі позичу.

За хвилинку приніс з дому (він тут мешкає) грубу палицю. Не вмію я з палицею ходити, але пробую. Виходжу на перший поверх. Першого, що зустрічаю — це наш професор кляси — Лукасевич. Дивиться на мене й сміється:

— А де ж ти таку грубу палицю взяв?

— Це нашого пана директора син мені позичив, — щиро признаюся.

Сміється професор, а з ним всі інші товариші, що вже приблизилися і мене окружили.

За кілька днів матура скінчилася і ми всі одержали свідоцтво зрілості.

Прощаємось, мовляв, «до побачення»... Я і не думав, що я вже ніколи їх не зустріну.

Зустрів я, правда, на моїм літературнім вечорі 30-го травня 1975 р. в Мюнхені М. Стиранку та Марцюка з моєї кляси, але я, після сорок шести років їх не впізнав.

Кінець першої частини.

Este libro se terminó de imprimir
en el mes de setiembre de 1983
en los Talleres Gráficos Dorrego,
Av. Dorrego 1102, Buenos Aires

Микола Приходько

«ВІД СИБІРУ ДО КАНАДИ»

Повість-хроніка, що в ній описані переживання Андрія Гука, який був запроторений в Сибір, звідтіля втік на Україну, а далі — діяльність в Києві під час німецької окупації, і виїзд з Капелею Бандуристів у вільний світ.

Сторінки цього твору наснажені незвичайними епізодами і напруженою ситуацією дієвих осіб, що зворушать кожного любителя українського друкованого слова.

Автор повісти «ВІД СИБІРУ ДО КАНАДИ» Микола Приходько був членом Міжнародної Асоціації Письменників (ПЕН-Клуб), а за свої англо-мовні публікації (шість різних творів) здобув почесне членство і диплом в Інтернаціональній Асоціації Марка Твейна в Кембрідж. З українських видань здобули йому тривале місце в українській літературі: «Далекими дорогами» (2 томи) і «На роздоріжжях смерти», що виїшла, крім української, ще у вісьмох мовах.

Цю повість-хроніку можна пабути в усіх українських книгарнях на сміграції або впрост у нашому видавництві.

«ВІД СИБІРУ ДО КАНАДИ» — черговий твір великого діапазону, що повився на сміграції.

«ВІД СИБІРУ ДО КАНАДИ» має 305 стор. друку і коштує в ЗСА — 10 дол., в Канаді — 12 дол. вже з коштами звич. поштової пересилки.

(Хто бажає одержати цю повість летунською поштою, просимо долучити на слаті пересилки \$3.—)

Прочитайте цей твір самі й засхоцуйте інших українців його пабути й прочитати!

ЧИТАЙТЕ!

ПОШИРЮЙТЕ!

**Книжки українських авторів для бібліотек
любителів української книжки на чужині.**

- Евстахій Загачевський: «Ї регіт не лякав...» —
оповідання з часів II світ. війни. — Ціна \$5.—
- Д-р Святомир М. Фостун: «Шляхами смерти» —
повість з часів II світової війни. — Ціна \$5.—
- Анатель Галан: «Корабель без керма» — повість
з підсовет. і американського життя, — Ціна \$10.—
- Панько Незабудько: «Перо під ребро» — гумо-
ристичні фейлетони, стор. 224, ціна — — \$9.—
- Харитен Довгалюк: «Сповідь Андрія Заславсь-
кого» — повість із сучасного побуту. Ціна \$7.—
- Микола М. Палій: «Дудьо і я» — спогад про
одну жидівську родину, стор. 72, — Ціна: \$3.00
- Євген Онацький: «Шляхом на Роттердам» —
історія про вбивство полк. С. К., стор. 180, — \$8.—
- Панько Незабудько: «Еміграційні родзинки» —
гуморески і сатири з повосенного часу. Ціна: \$5.00
- Антін Кушинський: «Закарпаття в боротьбі» —
спогади з Закарпаття, стор. 224. — Ціна: \$9.—
- Микола Приходько: «Від Сибіру до Канади» —
цікава повість-хроніка, стор. 305. Ціна: \$10.—
- Анатоль Галан: «Танець на ливні» — оповідан-
ня з-під сов. життя, стор. 224. — Ціна: \$7.—
- Остап Тарнавський: «Камінні ступені» — но-
вели і нариси, стор. 160. — Ціна: \$5.—

На поштову пересилку просимо переслати 1.— дол.
від кожної замовленої книжки.

Замовлення wraz із належністю слати на адресу:

**Sr. Julián Serediak
Casilla de Correo 7 (SUCURSAL 7)
1407 Buenos Aires — Argentina**

НЕ ЗАБУВАЙТЕ! Доляр тратить вартість —
українська книжка не тратить ніколи вартости!

Спогади, як літературний жанр, займають широке поле у творчості письменників. В нашій літературі цей жанр не є ще належно розроблений. В часі до вибуху II Світової війни рідко зустрічалося в нас спогади. А шкода, бо в спогадах відзеркалюється не лише особисте життя, але й загальне. Сьогодні

бачимо, яка велика шкода, що нема в нас написаних спогадів визначних наших людей, як гетьманів, політичних діячів, науковців, поетів, військовиків. Все те в нас пропало, і ми, хоч-не-хоч, шукаємо про нас вісток в спогадах чужинецьких авторів.

Кожний з нас, що пройшов роки II Світової війни, викинений Молохом знищення поза рідний ґрунт, має свою «Одіссею». Має її теж і Михайло Качалуба, автор нашого видання, що після закінчення медичних студій в Женеві, переїхав з дружиною-швайцаркою до Чехо-Словаччини, і там — зазнавши по закінченні війни переслідування і ув'язнення — не покидає творчої діяльності та співпрацює в українських газетах і журналах, як «Дукля», «Нове життя», «Дружно вперед». В Словаччині вийшла і його перша збірка поезій п. з. «Польові дзвіночки».

Після відомої «відлиги» за часів Дубчека, Качалуба видістається закордон, до Швейцарії, і тут видає збірки поезій — «Бульварами серця», «Вільним крилом», «Відлуння моєї душі» та збірку віршків для дітей «Тріпотіння крилат». «З МОЄЇ ОДИССЕЇ» це перший більший прозовий твір Михайла Качалуби, і ми впевнені що любителі українського друкованого слова на чужині радо прочитають ці спогади та ждатимуть зацікавлено на появу наступних частин цього твору.